(Притча про хліб)

I

Об’їхавши майже всі села, наговорившись із людьми, повернувся Григорій Гінзбург до Хоролівки. Не зайшов навіть у райком — так натомився. Повечерявши наспіх, ліг і одразу ж заснув.

Прокинувшись опівночі, так і не міг заснути. Боліла голова, тривога стискала серце. Знову думав про статтю Сталіна "Год великого перелома", пригадував розмови з селянами, які аж ніяк не спішили вступати в колгоспи. Пригадав і те, як дзвонили з області, дзвонили й строго допитувались: "Як там у тебе середняк, товаришу Гінзбург?.. Не йде?.. Вагається?.. Погано, погано... Читай статтю товариша Сталіна. Читай і мотай на вуса, щоб не було потім пізно!" І оця прихована погроза найбільше обурювала Григорія. Вони, бач, уже намотали на свої завжди наставлені в бік вищих інстанцій вуса, уже роблять відповідні висновки із статті товариша Сталіна. А потім стануть намотувати ті, що стоять нижче. Ці вже як почнуть мотати, то намотають такого, що й за сто літ не розмотаєш!

А що робитимеш ти, товаришу Гінзбург? Ти, секретар райкому, комуніст, вірний ленінець, яким ти себе досі вважав? Теж підставиш свого вуса під оту сталінську нитку? Наплюєш на дядьків, з якими стрічався ці дні, які йшли до тебе з своїми болями й роздумами?

Прийшовши на роботу, Гінзбург перш за все переглянув газети, що чекали на нього.

Майже кожна газетна шпальта криком кричала про новий наступ на куркуля, про початок небаченого, масового руху селянства в артілі. І з кожним номером все нетерпеливішим ставав тон газет до тих, хто вагався, хто сумнівався в раптовому зламі психології середняка.

Весь той день думав про газети Григорій. І врешті-решт вирішив, що більше не можна мовчати. Або зараз, або ніколи.

Писав листа Сталінові, людині, якій звик беззастережно вірити, на яку дивився як на спадкоємця Леніна.

"Я працюю секретарем Хоролівського райкому, що на Полтавщині, отже, можу говорити лише про свій район,— писав Гінзбург.— Прочитавши Вашу статтю, я вирішив ще раз перевірити свої враження і відвідав майже всі села району. Зустрічався з активом, з селянством, вів тривалі розмови. І все почуте мною й побачене, все пережите й спонукало мене написать Вам листа.

Дорогий Йосифе Віссаріоновичу! — продовжував Григорій.— Я, перш за все,— комуніст і тому зневажав би себе, коли б приховував у собі всі сумніви, зв’язані з суцільною колективізацією країни, що проголошена у Вашій статті. Вірю в те, що в багатьох районах стався злам у психології середняка і він масово пішов у колгосп. Ми повинні тільки радіти цьому, вітати і підхоплювати цей рух. Але що робити там, де такого зламу поки що не сталося, в такому, наприклад, районі, як Хоролівський? Проголосити і тут боротьбу за суцільну колективізацію протягом року чи двох, як це вже роблять гарячі голови,— чи не означає це грубе порушення принципу добровільності, що його до кінця обстоював Ленін, та й Ви так твердо обстоюєте у своїх працях? Вдатися до лівацьких методів, піти за Троцьким, який закликав не церемонитись із трудящим селянством, будувати соціалізм за рахунок нещадної його експлуатації? Замість того щоб переконувати, провадити копітку виховавчу роботу, стати на позиції примусу, насильства, репресій?

Чи не завдасть це удару змичці пролетаря з трудящим селянством?

Чи не зруйнує це наше сільське господарство?

Чи не скомпрометує справу будівництва соціалізму в очах багатьох чесних людей, які беззастережно вірять Радянській владі, на яких ми спираємось у своїй повсякденній роботі?

Дуже буду Вам вдячний, дорогий Йосифе Віссаріоновичу, якщо Ви дасте відповідь на мого листа. Чомусь переконаний, що питання, поставлені мною, тривожать не мене одного.

Григорій Гінзбург,

член ВКП(б) з 1913 року".

Чи написав би Гінзбург оцього листа, коли б знав, чим доведеться заплатити за нього? Коли б міг заглянути на два місяці наперед?

Бо рівно два місяці чекав Григорій відповіді на свого листа.

Жовтим зів’ялим листям одшумів листопад. Крижаними копитцями продзвенів за ним грудень. Разом із снігами, з морозами, з хуртовинами прийшов січень тисяча дев’ятсот тридцятого року.

В кучугурах снігів, у високих заметах причаїлися села. Потонулі в сніги, хати здавалися нижчими, аніж були насправді. Так, наче попрісідали, заховалися, вклякли, насуваючи білі шапки на лоби та на очі,— в боязливій надії, що новий рік не помітить їх та й пройде собі мимо.

Йди геть, іди, чого зупинився над нами? Ми ж не кликали тебе: не нажились із старим. Проходь собі мимо, може, десь і чекають на тебе, а нас не чіпай.

Ані нас, ні худоби нашої, що жує, ремигає по теплих стайнях, кошарах, корівниках. Що звикла до одних рук, а з інших, із чужих, не візьме й пучечка сіна і дрібки зерна.

Ні нашого поля, оцієї земельки, де кожна грудочка розім’ята нашими пальцями, зрошена нашим потом. Так щедро зрошена, що не треба й дощів. А ти хочеш, щоб я одцурався свого поля, віддав у чужі руки, одірвавши од власного серця.

Не чіпай долі моєї, дай мені самому розпорядитися нею.

Йди собі, йди, зникай геть у безвість!

Чуєш, проходь!

Тільки січень не слухає — зупиняється в кожному селі, біля кожної хати. Стука щосили у двері, гупа нахабно в порота, цупить очманілого господаря за полу кожуха чи свитки — і як не оре дядько ногами, як, опираючись, не чіпляється за двері, за ворота, за останній кілок у своєму тину,— не поможе нічого. Отак і в’їде, задом наперед, у новий тисяча дев’ятсот тридцятий та й прийде до тями вже у колгоспі.

Новий рік прийшов із вітрами. Особливо навісніли вони посеред степу: мели сухий сніг, шарпали люто телефонні дроти, що поснувалися оголеними нервами од Хоролівки аж до Полтави. І не раз обривався зв’язок, і з дротів, що пообриваними жилами обплутували стовпи, стікали безсило слова...

— Хоролівка!.. Хоролівка!.. Дайте Гінзбурга!.. Секретаря райкому!.. Гінзбург?! Товаришу Гінзбург, з вами говорять з обкому!.. Виїжджайте негайно в обком!.. З членами бюро!.. Негайно!.. Це розпорядження першого!..

— Що ти там написав?

Таким запитанням зустрів Гінзбурга його добрий знайомий, ба, навіть друг, коли Григорій перед тим, як іти до першого, заскочив до нього. Сидів за столом — копирсався в якихось паперах, і коли Григорій

зайшов, то не звівся йому назустріч, не розвів приязно руки, а з погано прихованим осудом запитав:

— Що ти там написав?

— Ти, може, хоч привітаєшся? — сказав тихо Григорій. Зупинився у дверях, і на розпатланій, розвихреній чуприні його дрібненькою росичкою тремтіли краплини талого снігу.

— Пробач,— насупився інструктор обкому, він же й добрий знайомий, він же, можна сказати, і друг.— Але, знаєш, зараз мені не до цього... Ти знаєш, чому тебе викликали?.. Прийшов твій лист із Москви. З канцелярії Сталіна.— Останнє вже пошепки: — З резолюцією розібратись на місці...

— Мій лист? — перепитав вражено Григорій.— Але причім тут обком? Я ж Сталінові!.. Особисто Сталінові надіслав!

— Ну, цього я вже не знаю,— здвигнув плечима інструктор.— Це вже не в моїй компетенції... Хочу тільки тебе попередити: готуйся до найгіршого. Твій лист тут розцінюють як злісну вилазку правого опортуніста, перероджeнця...

— Хто ж це розцінює? — перебив гнівно Григорій. Але тут прочинилися двері, просунулося молоде дівоче обличчя:

— Василю Трохимовичу, вас чекають!

— Іду! — підхопився інструктор, явно зрадівши нагоді урвати неприємну для нього розмову. Схопив папери, глянув на Гінзбурга, який все ще стояв біля дверей, приголомшений почутим: — Пробач, мені треба бігти... Начальство!..

В приймальній першого було повно народу. Одні сиділи, тихенько перемовляючись; інші гарячково гортали папери, щось поспішно записували; треті нервово походжали, і в них був такий вигляд, наче вони нічого не бачили, окрім високих, масивних, оббитих чорною шкірою дверей, що вели до кабінету першого. Григорій вибрав вільний стілець, сів, міцно затиснувши долоні поміж колінами: його раптом охопив дрож, так наче він добре намерзся, а оце щойно став відігріватись Він схилив голову, щоб не так кидалась у очі права щока, яка смикалась, як божевільна, і завмер.

Хоч Григорій не почував за собою жодної провини, все ж не міг не тривожитись. І попередження інструктора, щоб готувався до найгіршого, і оцей наглий виклик, та ще й з усіма членами бюро райкому, і недобра слава про першого секретаря обкому, який появився у Полтаві лише місяць тому, а вже встиг проявити себе як дуже жорстока людина,— все де аж ніяк не могло спонукати до спокою.

Григорій сидів і болісно пригадував зміст свого листа до товариша Сталіна, і ніяк не міг зрозуміти, що ж там було такого, щоб звинуватити його в правому опортунізмові.

Що там було проти політики Леніна?

Адже він у тому листі саме й посилався на Леніна. На оту його всім відому цитату, що її може повторити слово у слово хоч зараз.

Гінзбург виразно бачить потрібну сторінку, й оте місце, окреслене червоним олівцем (він сам і окреслив), і окремі, підкреслені ним же слова:

"Дело переработки мелкого землевладельца, переработки всей его психологии и навыков есть дело, требующее поколений. Решить этот вопрос по отношению к мелкому землевладельцу, оздоровить, так сказать, всю его психологию может только материальная база, техника,

применение тракторов и машин в земледелии в массовом масштабе, электрификация в массовом масштабе".

Отже, цілих поколінь. Не одного-двох років, а цілих поколінь. І то на базі машинізації, електрифікації села в масовому масштабі.

І ще одна ленінська вказівка. Що стосується безпосередньо сучасних подій:

"Ни в коем случае не обгонять развитие масс, а дождаться, когда из собственного опыта этих масс, из их собственной борьбы вырастет движение вперед".

До речі, цю ленінську вказівку цитує і Сталін, застерігаючи від адміністрування, декретування, примусового втягнення селянина в колгосп...

— Ти за Леніна не ховайся! Цитати ми й без тебе вміємо наводити.

— Скажи краще, який відсоток колективізації у твоєму районі?

— Чому ти взяв під крильце куркулів та білогвардійських недобитків?

— Скільки тобі куркулі заплатили за оцього листа?

І Григорій Гінзбург, що тримавсь до останнього, врешті не витримує:

— На провокаційні питання не відповідаю!

— Ого!

Григорій майже фізично відчуває, як з кожною хвилиною наростає ворожість оцих всіх людей, що зібралися в кабінеті першого розбирати його справу. Відчуває, як гусне сперте, напоєне отруйними випарами повітря. І чим довше стоїть він у кінці довжелезного столу, тим важче йому говорити, збиратися з думками.

Тим більше, що його весь час обривають, клюють запитаннями та репліками.

Дуже хочеться пити! Але графин і склянка стоять аж на тому краю столу, і ніхто не догадається подати йому води.

— Я сказав усе, що мав сказати,— врешті мовив Григорій.

І тоді пролунав голос першого секретаря обкому.

Досі сидів, ані пари з вуст. Трудно було навіть здогадатись, засуджує він Гінзбурга чи не засуджує. На повновидому, старанно поголеному обличчі — жодного поруху, в сірих очах — якась аж байдужість, наче перший не бачив зараз ні Гінзбурга, ні своїх соратників, а якщо й бачив, то мало цікавився ними. І лишень тоді, як Григорій сказав, що він скінчив, перший звів поголену до сизого голову і зупинив Григорія, що хотів був сідати:

— Зачекайте, Гінзбург, у мене до вас питання.

Сказав те так тихо, що слова ледь прошелестіли у великому кабінеті. Був, мабуть, упевнений, що як тихо не скаже, його все одно всі почують.

Всі завмерли, застиг і Григорій, повернувшись до першого. А він все тим же напівшепотом запитав:

— Чому в сусідніх з нашим районах середняк масово пішов до колгоспу?

— Не знаю...

— Бо там розгромили куркульську агентуру,— терпляче пояснив секретар.— Зуміли переконати середняка в перевазі колгоспного ладу.

— Значить, ми не зуміли,— з гірким сарказмом озвався Григорій.

— Не зуміли чи не схотіли?

— Не зуміли.

— А може, таки не схотіли?

І, не діждавшись бажаної йому відповіді, перший ставить ще одне запитання:

— Члени райкому теж такої думки, як і ви?

— За інших не розписуюсь,— відповів глухо Григорій.

— Хто тут з Хоролівки?

Зірвалися на ноги Ляндер, Путько. Іще хтось запізніло грюкнув стільцем — Гінзбург навіть не повернув у той бік голови.

— Ви теж солідаризуєтесь із своїм першим секретарем?

— Я завжди був супроти!

Це — Путько.

— Я мав неодноразову сутичку із Гінзбургом по найважливіших питаннях нашої політики!

А це — Ляндер.

— Політичну лінію Гінзбурга категорично засуджую!

Це вже завідуючий райвно.

— Сідайте, товариші... Хто хоче висловитись?

Піднялося одразу кілька рук. Гінзбург сів. Застиг, опустивши голову. Навіть тоді, коли всі, хто бажав, висловились, коли почав говорити перший, навіть тоді не підвів Григорій голови.

Перший почав із загальної характеристики стану справ у Хоролівському районі.

Засміченість білогвардійськими елементами, куркулями та підкуркульниками, що повели за собою всю парторганізацію району. Так, усю! І ось наслідок: злісне нехтування найзлободеннішими питаннями, саботаж політики партії, зрив плану суцільної колективізації, невіра в лінію ЦК на розгортання колгоспного руху.

— Неприваблива картина, товариші.

— Огидна! — хтось із членів бюро.

Перший невдоволено поморщився: не терпів, коли його перебивали.

— Тепер перейдемо до самого Гінзбурга...

Григорій і тут не поворухнувся.

А секретар уже говорив про болото:

— Ви з головою погрузли в правоопортуністичному болоті...

Про ворожу діяльність:

— Ми інакше не можемо оцінити ваш лист, як спробу заплямувати ленінське керівництво ЦК ВКП(б), скомпрометувати ленінську політику партії на суцільну колективізацію трудящого селянства...

Про вороже нутро:

— Треба сказати, що члени райкому Хоролівки проявили політичну сліпоту і не розгледіли вчасно ваше білогвардійсько-куркульське нутро...

Про поведінку Гінзбурга вже тут, на бюро обкому:

— Ви нічого не зрозуміли і нічому не навчилися. Ви й зараз продовжуєте твердити правоопортуністичні вигадки про те, що середняк ще не доріс до колгоспу, що на Полтавщині, мовляв, відсутній масовий рух селянства за суцільну колективізацію в найстисліші строки. Таким чином ви виступаєте як політичний обиватель, який зневірився у політиці нашої партії...

— Ворог, а не обиватель! — знову хтось із членів бюро.

— Це одне й те ж... І прошу мене не перебивати... Отже, ми не можемо прийти до іншого висновку, окрім того, що ви остаточно здеградували, політично розклалися, втратили лице комуніста, перетворилися на активного пособника білогвардійсько-куркульських елементів, стали їх агентом в лавах ВКП(б).

Закінчивши, трохи помовчав. Потім звернувсь до членів бюро:

— Які будуть пропозиції, товариші?

— Зняти з посади!

— Виключити з партії!

— Віддати до суду!

— Зміцнити бюро Хоролівського райкому!

При останній пропозиції під членами бюро райкому зарипіли стільці.

— Розпустити парторганізацію Хоролівського району як таку, що розклалася!

Перший схвалив усі пропозиції. Крім останньої.

— Думаю, товариші, що розпускати всю парторганізацію не варто. Парторганізація в цілому здорова, і хоролівські комуністи з честю справляться з історично важливим завданням по суцільній колективізації... Як, товариші хоролівці?

— Справимось!.. Справимось!

— От і добре... Тоді ставлю на голосування запропоновані тут заходи щодо оздоровлення парторганізації Хоролівського району.

Із заздрісною одностайністю члени бюро підносять руки. Підносять все ж по-різному, залежно, мабуть, від посади. Оті, що сидять відразу біля першого, підносять правиці недбало, сперши їх ліктями на стіл. Намахаються, видно, тими правицями протягом дня, як ціпами, то вже й

сил немає дерти руки угору. А ті, що подалі, ті тягнуть до першого руки, як школярі, цуплять їх догори, аж суглоби тріщать: на мене глянь! На мене! Та подивися ж, як віддано я голосую!

А може, цього всього й не було? Може, все те тільки привиділося Григорію? Та й яке це врешті-решт має для нього значення!

— Гінзбург, покладіть партквиток!

Ось воно — найстрашніше! От він — кінець!

Григорій встає — закам’яніле обличчя не ворухнеться жодною рисочкою.

Мовчки йде до столу, величезного, як ешафот, столу, вкритого червоним сукном. Іде назустріч власній смерті, хоча ні перший, ані оті, що сидять поруч, ще не підозрюють нічого. Про це знає тільки Григорій.

Зупиняється за два кроки од столу, підносить руку до бічної кишені гімнастерки. Не тієї, де партквиток, а тієї, у якій браунінг, принесений ще з громадянської.

Пришитий татом ґудзик не хоче відстьобуватись. Опирається, крутить у відчаї металевою голівкою, не пролазить у петельку. Тоді Григорій рвонув клапан і ґудзик, вирваний з м'ясом, упав прямо на стіл.

Вихопив браунінг, кинув в обличчя першому:

— Партквиток живим не віддам! Забирайте у мертвого!

Підніс пістолета до скроні...

На цьому й скінчилося засідання бюро обкому. Все те бліді, покидали присутні великий кабінет. Григорія винесли, браунінг і партквиток лежали на столі. У повітрі пахло порохом, а на килимові, там, де упав Григорій головою, лишилася велика темна пляма. Килим, звісно, замінять, кабінет провітрять, приберуть партквиток і пістолет — ніщо більше не нагадуватиме про секретаря райкому, який, втративши класове чуття, скотився у болото правого опортунізму, став переродженцем і куркульським полигачем.

Тому ми не покладемо його в труну, оббиту червоним перкалем, не відправимо в Хоролівку, щоб там віддали останню шану покійному: з музикою, з траурним мітингом, з потрійним салютом,— не заслужив! А скомандуємо везти до моргу, де байдужі лікарі зроблять розтин черепа, запишуть до протоколу, що куля ввійшла у праву скроню, пошкодила таку-то тканину, від чого й настала смерть, наче це мало якусь вагу і протокол буде колись вивчатися... Тож відправимо його до моргу, а там, після розтину, покладуть оте, що лишилось од Гінзбурга, у сяк-так збиту труну, та й відтарабанять на цвинтар, та й зариють поспіхом в землю: що із ним, з отаким, панькатись! Не поставлять на плескату могилу ні тумби, ні червоної п’ятикутної зірки, що світила живому Григорію. Не поставлять нічого...

І даремно шукатиме збожеволілий од горя Ісаак, приїхавши в область, могилу свого єдиного сина, даремно пхатиме до рук сторожам усі свої гроші, щоб тільки показали, де лежить його Гриша... Даремно...

Бо вони, оті сторожі, і самі не знали, де він похований.

Тільки один із них, змилосердившись над старим, врешті-решт не витрима: підведе навмання до чиєїсь свіжої могили та й скаже, що отут лежить його син.

А грошей не візьме, хоч Ісаак і тицяв їх жужмом до рук.

— Та ти що, старий! Чи ми зовсім уже без совісті!

Та й піде, сердито знизуючи плечима.

А як оглянеться, то побачить схилену постать Ісаака над засніженим горбиком. Ісаак стоятиме так непорушно, що здаватиметься вже й неживою людиною, а печальним надмогильним пам’ятником, чужим усьому живому, і сторож мимоволі подумає, що, може, й справді старому вже не знадобляться оті гроші...

Більше ніхто не бачив Ісаака в Хоролівці. Де він подівся, чи повернувся з Полтави, чи там і лишився, ніхто так і не знав. Може, заскочив на хвилину додому, захопив злиденні манатки та й знову подався до сина. А може, так і не відійшов од чужої могили: затужавів над нею, закам’янів, і на плечі, на схилену голову ліг товстий шар снігу, і поодинокі відвідувачі, які випадково забивалися в оцей глухий закут, зупинялися, вражені неймовірним пам’ятником печалі й розпуки, витвором якогось геніального скульптора...

Може, сталося й так.

Тільки ми не будемо заходити на отой цвинтар, бо, чого доброго, ще й нас пошиють у співчуваючі правоухильники, ще й нас назовуть перероджeнцями та пособниками класового ворога, а то й замаскованими білогвардійцями, хоч нас, може, ще й на світі не було, коли діяли оті білогвардійці. Тож не будемо розшуковувати невідому могилу Григорія Гінзбурга,— все одно вже йому нічим не поможемо,— а подамося назад у Хоролівку, де першим секретарем уже товариш, якого прислали на зміцнення парторганізації Королівського району.

До всього селянства новий секретар отой — Іван Іванович Суслов ставився як до реакційної дрібнобуржуазної стихії, якій дай лише волю, і вона поглине, розчинить у собі всі завоювання пролетарської революції, засмокче, як у болото. Тому хоча й не виступив одверто проти політики

непу (як більшовик перш за все вважав для себе обов’язком дотримуватись залізної дисципліни), однак у душі так і не сприйняв цієї нової політики, вважаючи її за одну з найтрагічніших помилок, що відкинула наш поступ уперед на добрий десяток років.

Нарешті ЦК партії схаменувся і виправив помилку.

Прочитавши статтю Сталіна "Рік великого перелому", Іван Іванович не витримав: схвально ляснув по газеті долонею, збуджено закрокував по кімнаті, насвистуючи свою улюблену пісеньку про паровоз, комуну й гвинтівку.

В Хоролівку Іван Іванович прибув із готовими, давним-давно виробленими поглядами на селянина, з крем’яним, так би мовити, кредо.

Кредо перше:

Кожен селянин — потенційний буржуй. Нема суттєвої різниці між найбагатшим і найбіднішим, а є лишень ті, які вибилися в куркулі, і ті, що прагнуть ними стати.

З глитаями і підкуркульниками діло ясне: усіх до нещадного класового нігтя! В решти ж треба вибити із-під ніг отой ґрунт, який породжував, породжує і буде породжувати дрібнобуржуазні тенденції. І чим швидше ми зруйнуємо дрібнобуржуазну базу, тим швидше перекуємо мужика на будівника соціалізму, вірного соратника пролетаріату.

Кредо друге:

Селянин сам не знає, чого він хоче. В силу своєї вікової відсталості він завжди опирався, опирається і буде опиратися усьому новому,

всьому прогресивному, хоча б воно й несло йому щасливе життя в недалекому майбутньому.

Отже, ми не можемо ждати десятки років, доки село розкачається та повернеться обличчям до соціалізму. Ми повинні твердою пролетарською рукою взяти його за голову та й розвернути, хоче він цього чи не хоче, на сто вісімдесят градусів до соціалізму.

Кредо третє:

Соціальну перебудову села, як і революцію, не зробиш у білих рукавичках. Тільки м’якотілі гнилі інтелігенти можуть зараз сюсюкати про те, що не треба допускати натиску на середняка під час суцільної колективізації.

Партія поставила перед нами завдання всесвітньо-історичної ваги: закінчити колективізацію до весни тридцять другого року. Ми ж відповідаємо на цей заклик по-більшовицькому: зустрінемо уже цю весну суцільними колгоспами! Цим ми завдамо рішучого удару не тільки по куркульських елементах, які саботують хлібоздачу, а й по правих опортуністах, куркульських приятелях, які під час перевиборів до сільських Рад намагалися провалити пакт про суцільну колективізацію, добавляючи до цього пакту "по можливості", "на добровільних засадах", а були й такі, що відверто вигукували: "Не хочемо, викреслити!.."

— Товариші! Ми заслухали першого секретаря товариша Суслова. Тепер хто хоче висловитися?

Путько обводить строгим поглядом зал, у якому сидять комуністи району.

— Давайте, товариші!

— Можна мені?

Десь аж позаду піднімається рука. Там зчиняється рух, стукотять стільці, зводяться комуністи, пропускаючи високого чоловіка з важким вродливим обличчям, з чорними вусами. Новий секретар, зацікавлено поглядаючи на чоловіка, що важко йшов до сцени, запитав:

— Хто це?

— Ганжа з Тарасівки. З Гінзбургом одного поля ягідки.

У Івана Івановича враз звузились зіниці.

Ганжа зійшов на сцену, став за трибуну. Лише зараз, коли світло впало на нього, можна було помітити, як він змарнів. Обвів пильним поглядом зал, подався наперед.

— Товариші комуністи! Від нас пішов товариш... більшовик... революціонер... ленінець...

— Про кого це він? — запитав у Путька Суслов, але той не встиг відповісти: Ганжа ще дужче хитнувся вперед, і голос його задзвенів од натуги:

— Прошу встати і хвилиною мовчання вшанувати пам'ять нашого дорогого товариша Гінзбурга!

Впала мертва тиша.

— Ану, ослобони трибуну! — закричав на Ганжу Путько.

— Чого ж, хай продовжує,— заперечив Іван Іванович.— Повинні ж ми знати, що думають наші вороги.

Тоді Путько, знову повернувшись до Ганжі, суворо наказав:

— Давай по существу! Без провокацій!

— Що ж, можна й по существу,— погодився Ганжа. Важко повернувся до президії, звернувся безпосередньо до Суслова: — Дивно якось воно виходить, товаришу секретар...

— Іван Іванович Суслов! — підказав голосно Путько.— Пора б уже й запам’ятати.

— Спасибі, що нагадали... Забув, старіти став... Тож дивно виходить, товаришу Суслов. От ви ніде ще не встигли побувати, ні з ким не зустрілися, не поговорили з людьми, а зразу зібрали комуністів — і готового рецепта од усіх наших хвороб...

— Слухай, Ганжа: ти говори, та не заговорюйся!

Це — знову Путько. Ой, не простецький чоловік Митрофан Онисимович!

— Чого ж, хай говорить.

Жоден м’яз не ворухнеться на обличчі Івана Івановича. Тільки все яснішими, нещадно світлішими стають його очі.

— От ви тут нас закликали без жалю тиснути на середняка, заганяти його до колгоспу. А ви подумали над тим, що з цього вийде? Селянин же не худобина, щоб його на налигач та у ярмо...

— Це колгосп — ярмо? — не витримав Ляндер.— Ми запам'ятаємо цей твій вислів, товаришу Ганжа! За-па-м’ятаємо!

— А ти не лякай, я уже ляканий. Може, я не точно сказав, тільки моя тверда думка: рано ще говорити про суцільну колективізацію. Рано!

— Товаришу Ганжа, а як тоді розцінити січневе рішення ЦК партії?

Це вже Іван Іванович. Спокійно запитав, мовби аж доброзичливо.

— Яке рішення? — не зрозумів Ганжа.

— Про темпи колективізації. Де чорним по білому записано, що Україна мусить закінчити колективізацію на весну тисяча дев’ятсот тридцять другого року. Як ви розцінюєте це рішення?

Ганжа зблід, але голос його прозвучав твердо:

— Оцінюю як неправильне декретування згори.

Цього разу Митрофанові Онисимовичу довго не вдавалося добитися тиші.

— Що він робить?! Що робить?! — стогнала Ольга, шарпаючи в руках червону хустину. А Володька озирався довкола з таким розгубленим видом, мовби запитував: "Що він сказав, дядько Василь!.. Чи мені це вчулося, чи приверзлося... Чи він при своєму, щоб отаке говорити!.."

— Що ж, усе ясно,— звівся Іван Іванович.— Можете сідати, ми вами займемось пізніше...

Займались Ганжею того ж самого дня, на бюро райкому. Перед засіданням Ольга ходила за чоловіком, не відступалась од нього. Молила:

— Визнай, що помилявся!.. Визнай!..

У тих словах — стогін, біль, відчай. Відчай жінки, яка все ще любить, намагається врятувати, утримати біля себе й для себе.

І біль комуніста, який втрачає товариша.

"Ми сварилися. Ми часто в останній час сварилися,— обіцяю наперед бути поступливішою, м’якшою, нічим не дратувати тебе, тільки схаменися, одумайся, визнай свої помилки! Скажи їм, що ти неправильно зрозумів оте рішення, не будь таким упертим!

Чуєш, скажи!

Я ніколи не плакала. Ніколи, ніколи не плакала. Навіть коли ховала обох чоловіків — товариші не бачили моїх сліз. Вони гордились мною, моєю витримкою, називали мене залізною. А тепер глянь на мої очі: вони повні сліз. Я соромлюся їх, але нічого не можу вдіяти..."

— Скажи!.. Чуєш, скажи!

Ганжа обережно вивільняє свою руку з Ольжиних, зводить на дружину болем пропечені очі:

— Знаєш, що для мене найсвятіше?

— Що?

— Правда... Я сам себе проклену, якщо одступлюся од неї!

Не одступився. Стояв перед членами бюро — не думав каятись. Сам копав яму, до якої й упаде.

— Ви й досі вважаєте, що лінія ЦК на суцільну колективізацію є помилковою?

— Вважаю.

— Як ви ставитесь до відомих положень товариша Сталіна про розвиток колгоспного руху, викладених ним у всесвітньовідомих статтях "Рік великого перелому" та "До питань аграрної політики в СРСР"?

— Ставлюсь як до антиленінських.

У декого з присутніх аж спина затерпла од такої нечуваної зухвалості.

За виключення Ганжі з партії голосували дружно, із злістю. Не менш дружно проголосували й за те, щоб віддати його до суду як правоопортуніста, куркульського переродженця і білогвардійського агента, злісного наклепника на лінію ЦК, на генсека товариша Сталіна.

І був суд, і гриміла гнівна, класово загострена промова прокурора, і суворо, нещадно дивилися судді на Ганжу, який в одну з найважчих хвилин класових боїв проявив себе дезертиром, політичним запроданцем, зрадником світового пролетаріату. Все було ясно оцим праведним суддям, жоден сумнів не торкнувся їх класово чистих сердець, вони засудили його ще до засідання суду.

Тож встаньте усі, суд повернувся з п’ятихвилинної наради, щоб зачитати справедливий вирок!

Встань, товаришко Ольго, тобі нічого ховати очі від суддів! Ти знайшла в собі сили перебороти любов до пропащої цієї людини і сказала про неї всю правду. Хоч кожне слово твоє було гвіздком в оту домовину, яка називається присудом.

Ти мужня жінка, ти справжній боєць, товаришко Ольго!

Встань і ти, Твердохліб Володимир, молодий комуніст, запальний боєць революції! Тобі теж нелегко було свідчити проти дядька Василя, проти свого хресного, який — пам’ятаєш, Володю? — клав на твоє

нетерпляче плече мудру руку свою та й казав з великим терпінням: "Ех, Володю, Володю, не так усе просто, Володю!.." І хоч ламкий басок твій тремтів, і зривався твій голос, ти теж засудив колишнього комуніста Ганжу як класово ворожого елемента.

Суд іде, встати!

А чом ти не квапишся встати, посивілий за одну ніч чоловіче? Чом клониш голову, хилиш дужі плечі? Який тягар звалився на тебе, так придушив, що, здається, не розігнутись тобі вже довіку?

Зціпив зуби, стулив щосили безпалі долоні — устав.

Три роки ув'язнення, а після відбуття покарання ще три роки позбавлення прав.

Дали б більше, але врахували бідняцьке походження.

Жоден м'яз не ворухнувся на обличчі Ганжі. Виходив під конвоєм — навіть не глянув на Володьку, на Ольгу. Вирвав обох із свого серця.

Бо не вороги страшні — страшні зрадливі друзі.

Бо не меч страшний, який цілить у груди,— страшний ніж, що завдає підступного вдару у спину.

З якими високими помислами його б не гострили...

Тож був суд, і була камера, і перша ніч у тій камері — найтяжча ніч для ув’язненого. І були думки, що ніде так не обсідають людину, як за тюремними ґратами. Коли залишається сам на сам: не на годину чи дві — на довгі роки.

Тож не будемо непокоїти його в оцю першу ніч — йому й так важко. Відійдемо од ґрат, бо он уже й вартовий повернувся в наш бік, прислухається та приглядається — не доведи господи, побачить! Прицілиться згідно із статутом, бабахне — і душа з тебе геть!

Тож утікаймо пошвидше до власної хати та й дякуймо богові, що вікна у ній поки що без ґрат, а двері — без тюремних замків, що стоїть вона скраю, і я нічого не знаю.

Не знаю, не бачив, не чув.

І отого чоловіка, який щойно сів у в’язницю, не знаю, оце лишень од вас довідався, а до цього ніде й не стрічав.

Не ходив із ним по селу, не вів довгі душевні розмови, не питав у нього поради: як жити, кому вірити, на кого спиратись. А якщо коли випадково й зустрівся, то ще тоді, з першого ж погляду відчув, що він щось не той... Не з тим, знацця, душком... Щось було в ньому таке, що одразу мене насторожило...

Ворог, каете? З куркулями, каете? По вуха в болоті?.. Ай-яй-яй! Хто б міг подумати!..

Хоча, якщо розібратись, то воно до того і йшлося. Отой Гінзбург... А потім — Марта... Та й Приходько... Не Іван, а Микола...

То, каете, дали аж три роки?.. Видать, заробив, даром у нас не дають... Отак воно: стрічаєшся, розмовляєш з людиною, навіть у гості запрошуєш, а воно тобі на!.. Які тільки люди на світі! Нема того, щоб попередити: так, мовляв, і так, не підходь, бо я грузну в болото. Ще й тебе, гляди, потягну за собою...

Ганжа, знацця...

От і водися після цього з людьми! От і спробуй їх розкусити!

За те, що не "розкусили", поплатилися й товаришка Ольга та Твердохліб. Прямо із суду пішли на чергове засідання бюро райкому: розглядалося питання про стан колективізації по району, зокрема в Тарасівці. Гостро, з усією принциповою прямотою розглядалося. І вимальовувалась прямо-таки ганебна картина процент колективізації неприпустимо низький, сільради засмічені класово-ворожим елементом, куркуль чинить шалений опір політиці партії на селі.

Хтось спробував заїкнутися, що де ж, мовляв, куркулі, їх же повиселяли за межі області ще минулого року. Але Іван Іванович, який вів бюро, рішуче засудив оту спробу затушкувати класову боротьбу на селі:

— Куркулі у нас є! Є куркулі!

І твердою долонею придавив аркуш паперу, що лежав на столі.

— Товаришу Твердохліб, скільки глитаїв було розкуркулено у вашому селі?

— Два! — школярем зірвався на ноги Володька.

— А скільки дворів у Тарасівці?

— Більше трьохсот.

— От бачите, товариші, на більше, ніж триста дворів знайшлося всього два куркулі. І ви думаєте, що я оцій казочці повірю? Де була пильність комуністів Тарасівки?

Мовчать. Хилять голови під нещадно світлим поглядом першого.

Тільки товариш Путько не схилив голови. Сів край столу, поруч з товаришем Сусловим, щоб не змішатися, видать, з "остальною масою". І коли Іван Іванович запитав гнівно: "Де?", коли придушив отой папір долонею, Митрофан Онисимович і собі поклав долоню на стіл, обвів присутніх осудливим поглядом, наче теж запитував: "Де?"

"Де була у вас класова пильність, що проморгали стільки куркулів? А якщо не було, то чому не прийшли позичити в мене? До Гінзбурга лізли, в рот йому заглядали? От і їжте тепер, що заробили, а мене, Митрофана Онисимовича, до себе не приплутуйте!"

— Товаришу Суслов, я думаю, що треба примєрно наказати комуністів Тарасівни. Щоб другим не було повадно.

Підняв перший руку — і очима не скліпнув, коли Ольга розгнівано вигукнула:

— А ви де були?

"Хе, де були! Де були, там нас уже не шукай! При столі ми зараз, щитай, у президії! А раз так, то не ти нас, а ми із тебе спитаємо! Раз так, то одержуй за притуплення класової пильності сувору догану та й носи її на здоров’я!"

Ич яка: "Де були!"

Твердохлібові ж — лише зауваження. Зважили на молодість, на невеликий партстаж, на те, що усвідомив і виступив у суді як належалось.

Прокурор на бюро навіть похвалив: побільше б отаких комуністів!

І виходило, що не так покарали Володю, як заохотили на тому бюро. А коли після засідання Іван Іванович залишив його із товаришкою Ольгою для розмови, коли, прощаючись, потиснув їм руки:

— Дивіться ж, товариші, не підведіть!

А Володі сказав:

— Будемо рекомендувати вас, товаришу Твердохліб, головою колгоспу. Справитесь?

То Володя аж задихнувся од щастя.

"Справлюся, товаришу, справлюсь! На смерть піду, на муки — не одступлюся од партійної лінії!"

І то не біда, що колгоспу, на голову якого посватали Володьку, ще і в колисці немає, що майже усі дядьки Тарасівки сплять і бачать своє поле, свою худобу, своє господарство — своє, а не усуспільнене. То не біда, Володькь й на мить не сумнівається, що примусить їх снити іншими снами, виб’є з їх упертющих голів шкідливі оті сновидіння.

Буде колгосп, товаришу Суслов! Буде і план: на всі сто відсотків!

Збуджений, вийшов Володька з райкому. Вуха — ліхтарі, щоки горять, губи складаються в усміх. І було б зовсім добре, коли б не спогад про дядька Василя, коли б не товаришка Ольга: похмура, змучена, із посірілим обличчям.

Підійшов до санчат, запросив товаришку Ольгу сідати, спробував утішити:

— Може, їх ще й випустять...

Ольга одвернулась, промовчала.

Виїхали в поле, на второвану зимову дорогу. Навколо — сніги та сніги: засипали межі, злили докупи поля, так що й не розібрати, де моє, а де чуже. Об’єднала, усуспільнила земельку зима, не питаючи згоди дядьків, пройшлася біленьким плужком з краю в край, засіяла снігом. Та Володька вже бачить не сніг, а густі пшениці, не гайвороння, а щасливих людей, які вийшли гуртом на колгоспні лани, і найсолодшою для його партійного серця музикою гудуть трактори, пихкотять локомобілі, виспівують молотарки, і сиплеться добірне зерно в колгоспні засіки.

А потім — червоні валки, що везуть хліб державі. Перші на весь район, і він, Твердохліб, на чолі тих валок...

Ех, туди його за ногу!..

А Тарасівкою — дзвоном на сполох: рятуйся, хто може,— їде біда!

Хто її пустив, оту чутку? Хто перший бемкнув — не доконаєшся, хоч перетруси все село.

Тільки чорніє коло сільради, як наплеск отого наполоханого дзвону, як затверділий шматок шумовиння, що лишила по собі хвиля людського поголосу, згорблена постать бабусі. Сиділа досі на печі, забута і людьми, й богом, а тепер винесло аж під сільраду: плаче гірко й невтішно, заливається холодними старечими сльозами.

— Чого, бабо, плачете?

— Та де ж мені, сину, не плакати, коли кажуть: усіх будуть різати!.. Коли б різали отих, головніших, а то усіх покотом різатимуть...

— Ідіть, бабо, додому, та годі вам плакати. Не бійтесь, ніхто вас, отаку стару, не зачепить.

— Та хіба ж вони розбиратимуть, хто старий, хто малий? Отак покотом і різатимуть.

— Та хто, бабо, різатиме?

— Звідки ж мені, сину, те знати?.. Та хоть би ж дітей не різали!..

— Бачили? — звернувся до товаришки Ольги Володька.— Ми й приїхать не вспіли, а куркуль уже діє! Видать, таки мало тоді розкуркулили!

З сільради вийшов дід Хлипавка: у кожусі, у валянках, у шапці, що лишилася від покійного чоловіка баби Наталки. Розпрягаючи жеребця, повідомив:

— А тутечки балачок-розговорів!

— Які такі балачки? — звів у строгий шнурочок брови Володька.

— А всякі,— ухилився од прямої відповіді дід. Та відразу ж і не витримав: — Володю, а то правда, що з нашого села будуть стругати комунію? Всіх під одне рядно: і чоловіків, і жінок, а дітей по тому будуть, як курчат, по дворах роздавати?

— Хто вам це сказав?

— Та... люди он кажуть,— почесав бороду дід.— Їхав буцімто через наше село один чоловік та й казав: готуйтеся до страшного суду. Наїдайтесь, поки є іще врем’я, із своїх мисок, бо скоро будете із общого казана помиї сьорбати.

— Ви б, діду, замість того, щоб куркульсько-ворожі чутки розносити, жеребця розпрягали пошвидше! — обірвав сердито Володя.— Та скажіть виконавцям, хай скликають актив!

— А де ж це Василь? — поцікавився дід.— Додому пішов, чи, мо’, у районі задержали?

— Задержали! — зовсім уже сердито Володька.— Тільки не в районі — в тюрмі!

— Як — у тюрмі? — відвалилася нижня щелепа в діда.

— А отак: дали за контрреволюцію три роки в’язниці! Ясно?.. І ніколи мені тут із вами теревені розводити: розпрягайте жеребця та кличте виконавців!

Володька пішов до сільради, а дід все ще стояв посеред двору, приголомшений.

"Ох, Василю, Василю! Що ж ти не встерігся, Василю?"

— Діду, ви довго стовбичитимете?

Володька! Ич, вилупився!

Тремтячими руками розпріг жеребця, повів до конюшні. І вже як завів у станок, запитав із гірким докором:

— Що ж ти хазяїна загубив?

Кінь зітхнув винувато, дихнув у обличчя.

І тоді не витримав старий — заплакав. Витирав заяложеним рукавом очі, а сльози текли та й текли: невтішні, солоні, гіркі.

"Отак воно вийшло, Васильку... Хто б міг подумати... А він ще й кричить..."

Кинув сіна, вийшов із стайні. Не за виконавцями пішов, а додому. Роздівся, поникав по хаті, як неприкаяний, а тоді поліз до мисника, дістав пляшку самогону.

— За тебе, Васильку!

Самогонка обпекла піднебіння, вогняною водичкою розлилася всередині. А дід знову наливає кухоль:

— Бережи тебе бог!

І напився дід Хлипавка, як давно уже не напивався. Вдарив у голову хміль, погнав густу застояну кров по старечих розбухлих жилах, налив в'яле тіло войовничою снагою. Ухопив важкий грушевий кийок, рушив визволяти Василя.

— Я вас... розсучих синів... туди вашу душу!..

Добіг до сільради, налетів на стовпа з чавунною рейкою, з важким молотом-билом: скликать на пожежу людей. Ухопив било, замолотив щосили у рейку,

— Лю-гуди, спасайте Ганжу!..

Видирав било із дідових рук сам Володька: вискочив разом із активом на болісний зойкіт металу.

— Замкніть його у холодну. Хай проспиться до ранку.

Дід одразу ж затих: покірно дався одвести себе до каталажки. Ліг на солому, пойорзав, пойорзав щокою — заснув.

Стривожені, невеселі повертались до сільради члени активу: комсомольці, вчителі, комнезаможні. Чоловіки не дивились один одному у вічі, затято смалили самосадом, ховались за димом, Учительки тихенько перешіптувались, а товаришка Ольга була наче з хреста знята.

Да-а, нелегко забути людину...

Голову сільради. Комуніста. Що встановлював, вважайте, Радянську владу у нас на очах. Що за неї боровся, не жаліючи ні сил, ні життя.

— Так що ж це виходить: був у начальстві з району в довірі, в людей у пошані, а тут тобі — враг?..— Як же воно так виходить?

Петро Нещерет. Розгублено зводить рідкі бровенята, озирається навсібіч чистими, як у дитини, очима.

Дядьки ще затятіше запахкотіли цигарками, щільніше огорнулися димом. Навіть Володька відчув якесь збентеження, однак відразу ж узяв себе в руки, якомога строгіше сказав:

— То не нам, дядьку Петре, про теє судити! їм там видніше: хто друг, а хто враг. А коли засудили, значицця, було за що, і нічого домагогіє займатись!

Бач, яке слівце увернув! Чорт його й вимовить! Дядьки аж голови попригинали од ляку.

— Воно-то так,— погодився Нещерет.— Начальству, воно, звісно, видніше...

— А ти й досі, бідолашний, цього не знав? — запитав глузливо Іван Приходько.— У начальства ж очі не такі, як у тебе альбо в мене: все навскрізь бачать. От, приміром, ти сорок літ протоптався по світу і досі не знаєш, хто ти є. А начальство глипне — враз тобі визначить місце: чи до тюрми, чи до артілі...

— Ну, годі! — обірвав невдоволено Твердохліб.— Ич, до чого договорилися: артіль із тюрмою на одну дощечку ставити! Тож замкніть, дядьку Йване, дурного ротяку та скажіть спасибі, що мені зараз не до вас (Володька після того, як побував у районі, відчув за собою страшну силу: от кого схоче, того з села і спровадить). Не до вас, дядьку Йване, а до артілі, яку ми зараз засновуємо.— Значицця, так... Є така думка, щоб наш ТОЗ зробити артіллю. І щоб ті комсомольці, які ще не в ТОЗі, сьогодні ж подали заяви про вступ до колгоспу. Разом з батьками. Незаможники теж...

— А подумати мона?

Володька гостро глипнув на того, що запитав:

— Думати будем по тому! А зараз так: альбо пишіть заяви, альбо прощайтеся з ТОЗом! А то і з селом.

— А чого із селом? — аж од дверей.

— Розкуркулимо!.. Попанькались — годі!

Розходились далеко за північ — село уже спало. Укрилося білою зимовою ковдрою, а від хати до хати синіми тінями — сни. Потріскував, порипував невеликий морозець: зима цього року, слава богу, не дуже лютує, хазяйська, можна сказати, зима. І снігом прикрила, щоб не

повимерзало, і морозам не дає розгулятись — пожерти за місяць кізяки та солому, припасені ще з осені. Коли б щороку отака зима!

— Тільки ж рік на рік не випадає,— гомоніли дядьки.— Минула — яка була? Вуха на ходу одпадали!

— Зате ж і літо було як літо. А як отака зима, то таке буде й літо: старому й кісток не нагріти.

— Ну, то ще баба надвоє ворожила. То ще як бог дасть.

— Еге ж, бог... Теперечки й бог так забіг з переляку, що йому вже не видно, що в нас і коїться. Хоч кричи, хоч голос зірви — толк один: не почує.

— Та-ак...

А що таке оте "так", ніхто не скаже уголос. Хоч і розуміє кожен, що воно і до чого.

Тому й говорять, розходячись, про що завгодно: про погоду, про види на майбутній врожай. Тільки не про оте, найпекучіше, найтривожніше. Що мулятиме на якій завгодно постелі, зробить твердими хоч які м’які подушки.

До самісінького ранку — шпилькою в боці.

Бо тобі добре, Володько, кричати про колгосп, тобі за те гроші теперечки йдуть із району. Зряплата. Як місяць, так і маєш свіжу копійку на губу. То ти уже, як що, то й так проживеш.

Трактори... І жне, і молотить... А чи не змолотить і мене за одним заходом, так, що тільки кісточки мої захрумтять?

І чого його поспішати? Я ж, щитай, ще й у ТОЗі як слід не обжився, а ти, Володю, вже тягнеш мене до колгоспу.

Гарно жити будемо, каеш? Молочні ріки й береги киселеві? Електрика? Натисну кнопку — плуги самі горють, іншу притис — сипляться на стіл паляниці... Гарно говориш, Володю, гарно... Вік тебе слухав би: і про ріки молочні, і про райське життя. Тіки давай домовимось так: ти раніше кнопочки ті дістань, а тоді вже і сватай мене до артілі.

Отак сказав би Володі, коли б не боявся. А то шапку на очі та:

— Та-ак...

А Володька злий, аж шкварчить: усього дванадцять душ із тридцяти семи активістів погодились іти до артілі. В шию гнати, у шию, щоб і духом їхнім не пахло! Куркульські полигачі!..

З комсомольцями, які огинаються, з цими простіше. Завтра ж уранці комсомольські збори і питання руба: або в колгосп, або прощайся з комсомольським квитком! А от що робити з отакими, як Протасій? Уперся волом: "Будете приставати, то і з ТОЗу вийду". Володька не витримав — кулаком по столу: "Припиніть контрреволюційні балачки!" А тому наче хто жару за спину сипонув — бугаєм на Володьку: "Слобода у нас чи не слобода? Ти своїм кулаком на жінку постукай, якщо така вже охота!"

От тобі й суцільна артіль! От тобі й сто відсотків колективізації!

При згадці про товариша Суслова усього так жаром і обдало. При думці про майбутню зустріч із секретарем райкому.

Що він йому скаже? В якого сірка позичить очі?

І не спати Володці протягом усієї ночі, не зімкнути очей до самого ранку. А він прийде, сірий, як нудьга, глипне чорт чортом з-під наколошканих брів, не пообіцяє нічого хорошого. Окрім, хіба, зустрічі з дідом Хлипавкою.

— Виспались?

Мовчить і не дивиться. Аж опух од самогонки. У бороду, в розкуйовджену кучму соломи набилося — на раз витопити.

— І не сором отак упиватись! — уже м’якше Володька.— Ви хоть помните, що учора отут викаблучували?

В діда ворухнулись вуста, сіпнулася борода.

— Село усе на ноги підняли, мене по морді заїхали...

Аж тепер глянув на Володьку. І в червоних опухлих очах — гнівна стареча затятість!

— Тебе, розсучого сина, не так треба було б!.. Тьху!

Плюнув під ноги, вимівся з сільради. Ішов по вулиці, не міг заспокоїтись. Знову згадував Ганжу, знову пекло на серці. Зайшов до хати, сів біля порога на лаву, наче й не до своєї хати зайшов, опустив низько голову.

— Що з тобою, старий? — кинулася до нього баба Наталка.

Дід звів тьмяні очі, вкриті сірою поволокою суму:

— Напечи, Наталонько, пирогів... із картоплею й квасолею.

"О господи! — так і обмерла баба Наталка.— Чи не вмирати налаштувався?"

Бо відколи живуть разом, ніколи не кликав Наталонькою. Чортякою звав. Сатаною єгипетською звав. Відьмою — теж. А тут: "Наталонька"!

— Та що із тобою, старий?!

— Печи, Наталонько, пироги, вари крашанки, ріж і курку, а я сала дістану... Понесу передачу Василеві.

І пашіла жаром піч, і пеклись пироги. Варилися круто крашанки, плавала в окропі зозуляста. І йшли люди до їхньої хати: несли, хто чим багатий.

— Як же ти його і допреш? — журилася баба Наталка, ув’язуючи важкий сидорище.

— Донесу. Люди добрі поможуть.

Помогли. Підвезли аж до самісінької в'язниці.

— Спасибі вам, добрі люди! Дай вам боже здоровля! — подякував дід та й загупав кийком у велику, залізом оббиту браму.

Одчинилось маленьке віконце, виткнулось строге обличчя:

— Чого надоть? Порядка не знаєш?

Але дід не з тих, щоб злякатись. Підступив ближче, зняв чемно шапку, привітався:

— Доброго здаровля! А гукніть, добродію, мені Василя!

— Какого такого Василя?

— Та Ганжу. Земляка із Тарасівки. Бувшого нашого голову. Я йому передачу приніс.

— З передачами — двері направо,— пояснила голова та й сховалася, зачинивши віконце.

"От лихо — важний який! Треба було одразу шмат сала дати,— картав себе дід.— І як я не догадався?"

Знайшов двері по праву руку. І люди були за тими дверима. Довго втовкмачували розгубленому дідові, що "заключонний" Ганжа переведений до в’язниці в Полтаву.

— Ми осуждьонних у себе не тримаєм.

Постояв, постояв дід під в’язницею та й рушив до сина, що працював на залізниці.

— Оце, сину, як собі хочеш, а відвези передачу в Полтаву. У тюрму, Василеві.

І син таки мусив одвезти. Не відразу, правда, одвіз, а по оказії. Але, слава богу, надворі зима, тож ніщо не зіпсувалось.

І настане день, коли в полтавській в’язниці наглядач одімкне камеру та й передасть Василеві Ганжі важкий отой сидір. І висипле Ганжа на ряднину гору гостинців:

— Налітайте, хлопці, вгощайтеся...

І ще тихіше додасть:

— Бач, не забули й про мене.

Стоятиме, дивитиметься, як хлопці розбиратимуть гостинці, ласуватимуть простою сільською споживою.

І хтось, жуючи, запитає здивовано:

— А ти ж чого не береш?

— Хай пізніше,— відповість Ганжа. Візьме-таки пиріжок, довго жуватиме, втупившись застиглим поглядом у заґратоване віконце, І схудле, поросле брудною щетиною обличчя його відсвічуватиме невигойною тугою...

А над його селом, понад Тарасівкою, гула в цей час шуря-буря.

Ще зранку приїхав Путько. Митрофан Онисимович. Одразу ж наказав зібрати актив. І коли наляканий актив зійшовсь до сільради, Путько звівся з-за столу, обвів усіх невдоволеним поглядом:

— Так що ж це у вас, голубчики мої, такеє виходить? Клясовий ворог скажену агітацію супроти колгоспу веде, а ви й вуха розвісили? Як це прикажете мені понімати?

У кожусі, у шапці, роздягнутися навіть не захотів, хоч у приміщенні добряче натоплено. І вже піт стікає з-під шапки, та він витерпить, роздягатись поки що не буде. Щоб зрозумів тарасівський актив, як він ним незадоволений.

— Скіки, товаришу Твердохліб, записалося на сьогоднішній день?

— Двадцять дев’ять дворів,— відповів винувато Володька. За оці кілька днів схуд, почорнів, якби не ремінець, то й штани по дорозі губилися б.

— Двадцять дев'ять! — пирхає презирливо Митрофан Онисимович.— Курям на сміх!.. По інших селах уже сто відсотків! Що нам партія скаже, як оцю позорну цифру почує? Що ви думаєте, я її у райком повезу? Чи, може, у область? Самі, голубчики, повезете, самі перед пролетаріатом червоніти будете!

У Володьчиних очах — зацькованість, смертна туга. Та й активісти похнюпили голови — не сміють дихнути. Тільки міліціонери, що приїхали разом із Путьком, почувають себе вільно та сміливо: перешіптуються, посміюються. Тим, звісно, можна сміятись: розкуркулених до району возити.

Та ще в товаришки Ольги від останніх слів Митрофана Онисимовича червоні плями по обличчі пішли.

— Можна слово?

— Зажди, я ще не кінчив,— хоч сам збирався спитати, хто хоче висловитись. Але то б він спитав, а ця сама руку підняла. До того ж була в Ганжі полюбовницею. Цього ми тобі, голубко, до смерті не забудемо! Отак і ходитимеш у нас на "подозрєнії".— Так, значиться, на чому мене перервали?

— На цифрі,— підказав несміливо Володька.

— Позорная цифря, товариші актив! Я з усією гостротою скажу: не для того ми революцію робили, щоб отакі цифрі до району возити! От... А теперечки хто хоче висказатись по существу,— немов забув, що товаришка Ольга слова просила. Ба, ні, не забув: повів на неї строгим оком: — Ти щось хотіла?

— Хотіла!

Ольга рвучко звелася, осмикала жакетик так, наче й досі на ній була гімнастерка, а не глибоко цивільна оця одежина.

— Я хочу сказати, що ви, товаришу, неправильно себе поводите. Хто вам дав право нас усіх ображати? Як дітей вичитуєте!

Таня, що сиділа поруч, аж зіщулилась, перелякана: такий їй Путько здався страшний. Звівся на дибки, викотив очі та — торох! — кулаком по столу:

— Ану, брось домагогію правити!

Міліціонери враз принишкли, подивились очікувально на голову райвиконкому: брати? не брати?

— Ти давай по существу вопроса,— вже тихіше Путько.

Значить, іще не брати. Що ж, посидимо, почекаєм команди: наше од нас не втече.

Ольга зблідла од гніву:

— Про вашу поведінку я повідомлю в райком! І прошу мені не тикати!

— Ну й повідомляйте,— сів нарешті Путько. Відчув, мабуть, що перебрав. Зняв нарешті шапку, витер долонею мокре волосся.— Я, конешно, не хотів тут сказати, що ви всі з куркулем полигалися чи опортуністами стали...

В кімнаті одразу аж посвітлішало: мовби не одне — два сонця заглянуло у вікно. Навіть у міліціонерів полагіднішали очі: чого вам боятися, товариші? Не по вас же приїхали — не вас і повеземо!

— Отже, так,— продовжував зовсім уже мирно Путько,— з сьогоднішнього дня щитайте себе мобілізованими на суцільну колективізацію. Візьмемось вплотную... Повмовляли, попанькались, погралися в домагогію — хватить!.. Село на бригади розбили?

— Розбили.

— Всі знають, де чий участок?

— Всі.

— То сьогодні й почнемо. На сім вечора скликаємо загальні збори села. На порядку денному — суцільна колективізація і ніяких більше вопросов! І щоб усі до одного були на зборах. Умріть, а явку обезпечте!.. Ясно?

— Ясно,— похмуро з рядів.

— З цим, значицця, поки що покінчили... Приступаємо до другого вопроса: ліквідація куркулів та підкуркульників...

— Дак ми ж уже ліквідували!

— То ви не ліквідували, а в піжмурки з куркулями гралися! — відповів в'їдливо Митрофан Онисимович.— Вхопили, що зверху росло, а корінці у землі полишили? То ви хочете, щоб коріння оте весни діждалось та наш колгоспний урожай задушило? Не допустимо!

— Кого ж іще розкуркулювати?

— От ми зараз і рішимо... Для того й зібрались... Товаришу Твердохліб, ану, бери в руки бумагу й ручку і записуй хвамилії!

Володька видер із зошита аркуш паперу, вмочив перо в чорнильницю, застиг. Всі завмерли: дивилися, як заворожені, на те гостре перо, нависле над чистим поки що папером, боялися дихнути.

— Ну, чого мовчите? — Путько невдоволено.— Називайте хвамилії. По черзі вас питати, чи що?

Ще більше зачаїлись дядьки. Кожен гарячково молив: хоч би не мене першого! Бо що я скажу, кого назову? Сусіда? Кума чи свата? Та як же я після цього людям у вічі дивитимусь!

— А мо', ви, товаришу, скажете? Вам воно згори видніше, де в нас куркулі полишилися.

— За мою спину сховатися хочете? — знову розсердився Путько.— То я вам з усією відповідальністю скажу: не вийде!.. Товаришу Твердохліб, ану давай, починай. Хто у вашому селі куркульською шкірою обріс?

Перо у Володьчиній руці хитнулось, наче виціляло, у кого вдарити.

— Приходько Микола Олексійович...

— От його і пиши.

— Дак він же у Червоній Армії був! — вигукнув-зойкнув Іван, зрозумівши, куди пишуть його рідного брата. Зірвався на ноги, притулив благально до грудей шапку: — Люди добрі, скажіть, не дайте постраждать безневинному!

— Ану, давай без крику!.. Товаришу Твердохліб, скільки у названого коней?

— Кобила.

— Волів?

— Пара.

— А корів?

— Корова й теличка.

— Що іще є у нього?

— Двадцять овечок... Свині дві... Сімнадцять даданівських вуликів... Ну, а птиці не щитав... Птиці повен двір.

— Формений, виходить, куркуль,— підсумував Путько.— І ти, товаришу, крокодилячих сліз тут нам не лий! — це вже до Йвана.— Червоною Армією нам очі не замазуй. Коли після Червоної Армії в куркуля превратився, то такому ще більший позор од Радянської влади! Сідай, товаришу, не заставляй мене подумати, що тебе клясовий враг підкупив.

— Це його брат,— сказав тихо Володька.

— Родственні отношенія тут ні до чого! — насупився Митрофан Онисимович.— Ми на клясовій основі рішаємо, і нікаких кумів-братьїв бути не може! А до тебе, товаришу, теж придивитись не гріх...

— Це — наш активіст,— зжалився над дядьком Іваном Володька.— Перший у ТОЗ записався, багатодітний, бідняк...

— А в колгосп?

— У колгосп теж заяву подав.

— Гаразд, сідай! Зарубай тіки на носі: будеш за куркулів руку тягнути — загудеш услід за ними... Записав? — це вже до Володьки.— Ну, ще хто у вас із куркулів замаскованих?

Було названо ще кілька душ. Отих, що їх ще до сьогоднішнього дня вважали міцними середняками, культурними господарями. Яким іще рік тому видавали похвальні грамоти, хвалили у газетах, закликали на них рівнятись. І добре, що ми не прислухались до тих палких закликів. Не п’ялись із шкіри, не робили, як чорні воли, не одривали останню крихту од рота, вибиваючись у культурні господарі. Бо й ми б оце втрапили до того списку, до страшного отого паперу, з якого не вирубаєш найгострішою сокирою.

Прізвище, ім'я, по батькові.

Три слова всього, а за ними — далека дорога в Сибір.

Тож страшний отой білий папір — страшніший могили!

А Путькові все мало. Путько — все невдоволений. На триста дворів усього шість розкуркулених? Несерйозно якось виходить. Несолідно. Міліціонерів і то більше наїхало. Тим більше, що куркулики є. Є куркулики, тільки треба як слід колупнути!

Клясово вірне чуття, що ніколи не зраджувало Митрофана Онисимовича, тому запорукою.

І ще одна думочка, тактичного, так би мовити, спрямування: дядька голими руками не візьмеш, красним словом не купиш. Дядько зроду-віку звикав до слів різних з підозрою ставитись. Особливо коли слова ті — од

начальства. Бо ти помолов язиком та й поїхав, а я криком кричи та бий себе по дурній голові, що послухався.

Тож дядька мало вмовляти, його ще й настрахати потрібно. Показати міцненького бука. Як упертій дитині. Щоб справедливість усіх наших слів не тільки розумом, а й спиною відчув.

Тож оці глибокі тактичні міркування і змушують Митрофана Онисимовича добиватись того, щоб розширити список кандидатів на розкуркулення.

— Значицця, немає у вас більше куркуликів?.. Приховуєте?

Гнітюча мовчанка. В кімнаті аж потемнішало. Чи сонце за обрій зайшло, чи за хмари сховалося, що такі сутінки впали?

— Добре... Тоді зайдьом з іншого боку: хто супроти колгоспу найбільше кричав?.. Ану, давай, Твердохліб, називай!

І знову Володьці сохне у горлі. І шерхне язик. І він неслухняним отим язиком називає кількох чоловік.

І серед них — Ганну Мартиненкову, Соловейчиху.

Назвав — не злукавив душею. Це ж вона, Соловейчиха, мітингувала поміж сільськими жінками, що винесли до ополонок прати білизну. Кричала, аж виляски йшли:

— Та я свого руками ось цими придушу — не пущу до комуни! Щоб він із чужими жінками під одним рядном валявся? Та пропади вона пропадом, ота їхня комуна!

— Так і кричала? — перепитує Путько.

— Та наче так.

— Тоді так і пиши: Ганна Мартиненко, куркульська полигачка, вела враждєбную агітацію супроти Радянської влади...

— Вона ж тіки проти комуни.

— А це все одно... Хто проводить суцільну колективізацію? Радянська влада. То раз ти супроти колгоспу, значицця ти і є ворог Радянської влади. Ясно?

— Ясно...

Хоч і не всім теє ясно. Тані, наприклад.

Ніяк не може зрозуміти, серцем сприйняти того, що треба розкуркулювати Миколу Олексійовича та Палажку Данилівну. Не може ніяк видертись на оту клясову, єдино вірну платформу, де — жаль відкинь, особисті симпатії відкинь — рубай ворогів із плеча!

Та й які ж вони вороги? Данилівна — ворог? Данилівна, з її завжди лагідним усміхом на доброму обличчі? Олексійович, з його натрудженими руками? Який гордиться тим, що все добро нажите власним горбом...

Так за що ж їх розкуркулювати?

Або Мартиненків. Отих Соловейків, які зроду-віку зайвого шматка хліба не мали.

Які ж вони куркулі?

Що ж воно діється?

Безпорадними, повними сум’яття очима дивиться Тетяна на Твердохліба, на товаришку Ольгу, на людей, що сидять поруч: та чого ж ви мовчите? Устаньте й скажіть!.. Скажіть, що все це неправда! Що так же не можна!

Мовчать. Не встають. Не кажуть ні слова. Навіть Іван Приходько, старший брат якого занесений до отого жахливого списку, навіть він після того, як Путько роз’яснив йому популярно "клясову суть", сидить і не писне.

Мовчать. Чи не тому, що уже всі на отій платформі, вміло підведеній Митрофаном Онисимовичем.

Одна Таня ще пробує борсатись, але й вона врешті-решт стуля губи. Стискає їх так, що вони аж сіріють.

Бо хто вона, щоб заперечувати?

Дочка попа, жінка куркуля, сестра вичищеного з партії, та й сама вичищена нещодавно з радянської установи.

Тож мовчи, підозріла особо, непевний елемент, мовчи і не диш, якщо хочеш іще пожити на світі! Принишкни із своєю маленькою правдою, яка аж ніщо супроти отієї великої клясової правди, що її уособлює зараз Митрофан Онисимович.

Тож сиди, Таню, й мовчи! Сиди і нишкни! Дякуй долі, що тебе хоч не ввели в ту бригаду, яка має розкуркулювати отих Соловейків, які з діда-прадіда чарували своїм співом село.

Та й не переріжуть же їм горлянки, не постинають їм голови, а тільки повезуть до Сибіру. А там же теж живуть якось люди, і вони, либонь, охоче слухатимуть південних оцих соловейків.

Отак зайдуть до виритої наспіх землянки, посідають на лаві з свіжообструганих кедрових дощок та й попросять по-своєму:

— Ану, хахли, спойтє нам ету пєсню... Вот ету, что ви всегда пойотє... О ветрє, котрий лєтіт — не долєтіт до вашей Украйни.

І заспівають хохли, бо чому б не заспівати добрим людям, які дали їм притулок, допомогли збудувати землянку.

Заспівають.

Про вітер. Про далеку Вкраїну...

Розкуркулювали в той же день — не відкладали на завтра. Посадили на підводи, хто в чому був, та й повезли до Хоролівки — прямо на станцію, де вже чекали товарні вагони.

І страшно кричала — проклинала всіх Ганна:

— Оділлються вам наші сльози!.. Та будьте ви прокляті! Та щоб же вас і земля не носила!

Олексійович — той мовчав. Сидів на санях, звісив ноги, що скидалися на висмикнуті з землі, обламані корені. І коли коні рушили, вони, ноги оті, чиркали по снігові, наче у мертвого.

Данилівна ж усе нагадувала Тані:

— Ви ж за теличкою пригляньте... Та як прийде весна, то капусту од левади садовіть...

Тетяна кивала головою і вже не бачила за сльозами ні Олексійовича, ані Данилівни, ні Василя. Були як у тумані.

Так вони в тумані отому і зникли.

Тільки чорніє хата відчиненими дверима, мов розтуленим щосили ротом,— кричить за господарями. І страшно, і моторошно від того нелюдського крику...

А на вечір зійдуться люди. До сільбуду, на загальні збори. Прийдуть усі до одного, бо тактичний хід Митрофана Онисимовича зробив свою справу.

І після того як виступить Митрофан Онисимович, а за ним Твердохліб і товаришка Ольга, а з безпартійної маси Іван Приходько, Путько зведеться, упреться важкими долонями в стіл:

— Всім ясно?

— Та ясно... Чого ж...

— А коли ясно, то пренія будемо припиняти... Ставлю на голосування добровільний вступ усім селом до артілі. Ану, хто супроти Радянської влади, підніміть руки!

Еге, підніміть! Одні он уже підняли та так із руками піднятими до Сибіру й поїхали.

— Немає.. Тоді ясно — всі за артіль. Вітаю і поздоровляю. Іще нам треба обрати правління, кандидатури яких зачитає товаришка Ольга.

І після того як товаришка Ольга зачитала кілька прізвищ:

— Одводів нема?.. Тоді будемо голосувати. Хто супроти Радянської влади, підніміть догори руки!.. Нема... Одноголосно... Товаришу Твердохліб, теперечки тобі слово.

І встане Володька, й обведе людей щасливим поглядом, і скаже охриплим од радості голосом:

— Треба дати колгоспові найменування... Митрофан Онисимович порадили назвати нашу артіль іменем нашого дорогого вождя і навчителя товариша Сталіна.

І закінчаться збори, і розходитимуться люди у важкій, у мовчазній задумі. А потім зводитимуть до гурту худобу, звозитимуть реманент та насіння, а потім розбиратимуть все те назад, бо появиться стаття товариша Сталіна "Запаморочення від успіхів", де чорним по білому буде написано, що колгосп — справа добровільна, і даремно почорнілий од горя Володька вмовлятиме односельчан, хапатиме їх за руки, за поли, щоб одумались та не розвалювали милої його серцю артілі: залишиться усього півсотні дворів.

Ото так тобі й треба! Не урядуй, не заганяй силоміць, не перекручуй політики партії.

І за оте перекручення суворо покарають Володьку: винесуть йому на бюро райкому догану. І товариш Путько, дивлячись на Твердохліба такими ж ясними, як і в першого, очима, буде на отому бюро строго допитуватись, як він, комуніст Твердохліб, докотився до непартійних методів колективізації, порушив вказівки дорогого нашого вождя і навчителя товариша Сталіна.

Та й сам Митрофан Онисимович не врятується од суворої догани, це вже трохи пізніше, коли його і першого викличуть у область, і вже інші дивитимуться на них праведно ясними очима і запитуватимуть, як вони докотилися до оцих помилок. Інші, що тиждень тому дзвонили — надзвонювали, нажимали й натискували, вимагаючи круглої цифри. Тільки круглої! Такої круглої, щоб докотилася аж до Москви.

Але мудрий Митрофан Онисимович про те й не заїкнеться. Не заїкнеться, не обуриться, а подякує за оту сувору науку, за те, що підказали, наказали, та й двигоне назад, у Хоролівку, "виправлять положеніє".

І буде весна, і скреснуть сніги, і зачорніє зоране поле, що просить зерна із теплих рук хлібороба.

Все те буде, не мине, не пройде собі мимо. А поки що Тетяна, провівши у далеку дорогу розкуркулених господарів своїх, повертається до хати.

Порожньо, голо. Лише ослін, та ліжко, та стіл: решту забрала комісія по розкуркулюванню. Навіть рушники із стін позривали, бо то ж не учительчине, а Приходьків.

Сиділа, згадувала чомусь Олега.

Де він зараз, що з ним?

"Коли б ішлося лише про дружину, я й хвилини не вагався — перейшов би жити до тебе. Але ж діти, Таню, діти!"

"Як же ти, не люблячи, на ній одружився?"

"Ах, Ташо! В житті так переплутано... Так усе складно..."

Дивилася в його безвольне, нещасне обличчя, і їй було жалко його... і досадно на нього.

Може, тому, що був такий жалький, і не сказала йому нічого. Що завагітніла, чекає од нього дитини.

Тільки сказала:

"Що ж, у тебе сім’я, і ти повинен повернутись до неї".

Тільки всміхнулася гірко, коли він вигукнув:

"Ти женеш мене?!"

Провела по його м’якому, покірному волоссю долонею, втішила, як хвору дитину:

"Це пройде... Ну, йди".

Відштовхнула од себе, боячись, що не витримає — закричить.

"Іди ж!"

Він так і пішов, не зрозумівши нічого. Пішов, ображений, і після того жодного разу не був у Тарасівці.

Що ж, це, може, й краще. Рвати так рвати: одразу, не лишаючи бодай найтоншої ниточки.

Таця все ще стоїть посеред кімнати, і Андрійко несміливо підходить до неї. А коли вона проводить долонею по його голові, сміливішає:

— Ма, намалюй чоловічка!

І тягне її до вікна.

Таня не запитує, якого чоловічка хоче бачити син: уже малювала. Хукнула на шибку, повела пальцем по колу. Контур обличчя, брови, очі, ніс, рот.

Та Андрійко чимось незадоволений. Супиться, неприязно дивиться на чоловічка.

— Не хочу! Затри!

— Чому?

— Він поганий. Він не сміється. Він плаче.

Таня придивилася — і справді мов плаче. Не усміх — болісна гримаса перекосила його обличчя, як у того клоуна, що змушений потішати людей, ховаючи під гримом власне розчавлене серце.

— Зараз намалюємо веселішого.

Стерла, хукнула в іншому місці, повела пальцем по колу. Але і цей не стільки усміхався, скільки плакав. І чим довше стирала, хукала, малювала Таня, тим сумнішими і сумнішими ставали намальовані нею чоловічки.

II

Не можна сказати, щоб цього року погано вродило.

Рік видався як рік: із травневими дощами, з червневими грозами. Коли набухала каламутними хмарами пропечена сонцем просинь і понад селами, понад гаями, долинами, понад безмежними степовими просторами гойдалися сизі хустини дощів.

Люди ховалися під стріхи, під вози, накидали на голови й плечі літню легку одежину, а коні й воли спокійно підставляли паруючі боки під прозорі водяні батоги і лише здригалися, коли над самісінькими

головами, роздираючи заклубочене хмаровиння, із страшенним тріскотом спалахувала зла блискавиця.

— Свять!.. Свять!.. Свять!..— хрестилися зблідлі жінки та й одганяли дітей од вікон, щоб не притягали на себе небесний вогонь. Бо позаминулого року у сусідньому селі отак о визирали, то як ударило, так хату наскрізь і прошило. Спалить не спалило, тільки всю сім’ю поклало. Отакечки рядком і лягли: батько, мати і троє діток. Чорні, як головешки. А блискавку аж за хатою знайшли: кам'яна стріла із сажень завдовжки і ще така гаряча, що й до рук узяти не можна.

— Свять!.. Свять!.. Свять!.. Не доведи і помилуй!

Хрест поспішний на вікна, на двері, на перекриту заслінкою піч. А кому здавалося мало, ще й ікони виставляли на вікна: не підніме ж святий Ілля руку на Христа чи Богородицю!

Одгриміло, одблискало, пронеслось найстрашніше, і вже вискакують під рівний веселий дощ дітлахи, стрибають по мокрій траві, по киплячих озерцях, верещать у несамовитому захваті:

Дощику, дощику, припусти

На бабині капусти!..

Припусти, дощику, припусти. Не мини жодного поля, жодного клаптика зораної, скопаної, засіяної землі. Хай росте, хай квітує, хай наливається важка наша праця, радісна кривавиця наша. Весь світ же стоїть за нашою спиною, чекаючи, поки ми його нагодуємо.

Сійся, дощику, сійся, а ти, земле, роди. Роди овес і ячмінь, жито-пшеницю, всяку пашницю. Щоб хватило усім: і отим, що кричать, і отим, що мовчать, та ще й щоб нам лишилося.

І росли пшениці та жита, й дозрівали хліба, дозрівали та й схилялись покірно під серпи, коси й жатки. У великі, підперезані туго снопи, у полукіпки й копи, а потім — на гарби, вози.

І рипіли-вигравали дубові колеса, пливли гори хліба до колгоспного току. І гула день і ніч молотарка, невпинним струмком текло золотеє зерно. Щоб, провіяне,— у мішки, у чували, та й на підводи: у першу валку по здачі хліба державі.

У першу в районі.

За сім днів план — як із пушки! Це не те, що було раніше: триста дворів, триста дядьків, і кожен так і дивиться, щоб не повезти раніш од сусіда. Завезе до садиби, до клуні та й вигупує ціпом до нового року: встигну, не горить.

Уже двісті тридцять хазяйств об’єдналось в артілі. Лишилося сімдесят. Найупертіших. Найзатятіших. Отих, що не злякалися великих податків,— як їх не душили, а вони стояли на своєму, не приповзли записуватись у колгосп:

— Пишіть і мене до гурту, бо вже сил моїх більше немає! Хоч так, хоч сяк — розор все одно!

— Тож-то, дядьку, й воно! Ти що ж собі думав: панькатись із вами, з індусами, будемо? Пойняв тепер всі переваги колгоспного ладу?

— Та пойняв. Як же було не пойняти, коли податком придушили таким, що й очі на лоба лізли!

Ці ж опиралися, що було сил. Чіплялися за своє, не хотіли гуртового, бо гуртове — чортове, бо там тільки ледарям добре — отим голодранцям, які зроду-віку ходили з великою ложкою і малою лопатою.

Намучившись із ними під час хлібоздачі ще в минулі роки, цього разу порозумнішали: виділили для індусів два громадські токи, прямо посеред поля. Строго-настрого наказали не розвозити снопи по дворах, а обмолочувати на отих спільних токах.

— Та для чого ж мені аж туди везти, коли осьо моя хата! — опирались індуси.— Завезу, обмолочу, прикину, скіки на посів, скіки для сім’ї, для худоби, щоб до нового врожаю дожити, а решту здам. От хрест святий — здам!

Не вірять. Ні слову, ні хресту святому не вірить.

— Ти, дядьку, оцю казочку комусь дурнішому розкажи, бо ми її ще торік чули.

Завертають на тік, до молотарки!

— Вези та й не оглядайся! Спершу здай, що положено, а тоді вже прикидай, що на посів, а що сам будеш гризти.

Хочеш — не хочеш, а мусиш таки завертати. Це вже, видать, кінець світу приходить, коли сам собі не хазяїн! Зупиняв на тім тоці гарбу, скидав на землю снопи, чортом дивився на молотарку, що зажерливо вила, випльовуючи пожовану солому, похмуро чекав своєї черги. Щоб ізсипать іще тепле зерно у мішки та на підводу: до заготпункту в районі. І то не сам по собі, а зорганізовано, валкою, щоб і сліпому видно було, які ми всі дружні та одностайні у прагненні виконать першу заповідь.

Ладно, здали. До зернини. Виконали і перевиконали по одноосібницькому секторі на сто дев’яносто відсотків. Ще й у газеті про це написали. Твердохліб привіз із району цілий десяток, роздав агітаторам. Наказав іти по десятихатках та вголос чигати: хай слухають та радіють, як нас похвалили!

Слухали.

Про нарощування темпів хлібоздачі.

"Коли в нас багато районів дало багато менше хліба, ніж торік, і тепер скаржаться, що вони не можуть виконати пляну, то це говорить, що там засіли ворожі, куркульські елементи, колишні петлюрівці..."

— Ти диви! Там, видать, іще й не розкуркулювали.

— А що ж їм, отим твердоздатникам, буде за те, що не виконали?

— І про це напечатано. Слухайте.

Слухали постанову РНК УСРР і ЦК КП(б)У про занесення на чорну дошку таких сіл і районів:

"Щодо занесених на чорну дошку сіл і районів вживати таких заходів.

1. Припинити довіз товарів, цілком припинити державну й кооперативну торгівлю, вивезти усі наявні товари.

2. Припинити кредитування, провести дотермінове стягнення кредитів.

3. Перевірити й очистити колгоспи цих сіл від контрреволюційних елементів".

— Це ж колгоспників... А що тоді з одноосібниками!

— Є і про них.

"В селі Юрчихи велика зграя підкуркульників зривала план хлібоздачі. Виїзний суд засудив усю зграю до ув’язнення на строк від двох до п’яти років із конфіскацією усього майна. Після арешту цієї зграї темпи хлібоздачі зразу ж почали підноситися, і на перше січня 1933 року, тобто на день суду, одноосібники план хлібозаготівлі виконали на 90 відсотків".

— Ага, таки виконали.

— Виконав би й ти!

— Так воно, звісно...

Наслухавшись, розходилися. Не можна сказати, щоб дуже веселі розходились, однак кожен ніс заспокійливу думочку: "Слава богу, що я уже здав. Якось дотягну до нового, а там, гляди, може, наша власть і пом’якшає..."

Та не встигли одійти зашпори од цієї хлібоздачі, як у двір знову непрошені гості з’явилися:

— Вези, дядьку, хліб!

— Який іще хліб?

— Отой, що положено здати державі.

— Та побійтеся бога, я ж уже здав! Осьо і квитанції!

Та притьмом до божниці: дістає з-за образів ще й пилом не припорошені папірці. Розгортає тремтячими пальцями, замалим не плаче:

— Тутечки все описано. Все до зернини одвіз.

І дивитись не хочуть:

— Підітрися цими квитанціями! Що з того, що той одвіз. Ти нам стрічний давай!

І не витрима дядько: метнеться до комори, розіпнеться на дверях:

— Не пущу! Ріжте, живцем у землю закопуйте, а більше не дам!

його спершу добром умовлятимуть. Терпляче пояснюватимуть, що хліб піде на індустріалізацію, на п'ятирічку, на те, щоб збудувати пошвидше щасливе майбутнє, "Для твоїх же, дядьку, дітей!"

Не слухатиме. Мотатиме затято головою. "Не треба мені отого вашого щастя, забирайте його все до останку собі, а мені лишіть тільки хліб! Бо що я своїм дітям їсти дам, як ви у мене все вигребете?"

Не добившись нічого під час індивідуальної бесіди, спробують вплинути на нього колективно: обробити на зборах. Виступатиме перед ними представник із району, змалює обстановку і внутрішню і зовнішню, викладе все, як на долоні.

— Тепер зрозуміло вам, товариші хлібороби, чому ми повинні виконати і перевиконати стрічний плян хлібоздачі державі? Плян цей цілком і повністю реальний.

Отоді й пролунає з місця саркастично-похмуре:

— Плян-то, канешно, реальний, тіки хліба немає.

Отут і ввірветься останній терпець в умовляльників.

— Немає, кажете? Й зернини нема? Ось ми зараз і провіримо: пошукаємо по ваших коморах та засіках!

Тільки дядьки теж не з лопуцька, дядьки теж навчилися дечому під час військового комунізму, продрозверсток та продзагонів. Навчилися, не забули. Доки тривало оте сперечання та умовляння, тихенько, од сусідського ока ховаючись, копали потаємні ями, вистилали соломою, засипали зерном. Отим, що в обріз — до нового врожаю. Стрічали бригади вже не розіп’ятими на дверях руками — одчиненими навстіж коморами:

— Осьо-сьо, подивіться! Не знаю, як цей рік і переживемо.

Але члени бригад теж не з лопуцька:

— Кажи, дядьку, добром, де закопав! Бо самі знайдемо — тобі ж гірше буде! Так обдеремо, що й почорнієш!

— Деріть,— скаже дядько, у відчаї махнувши рукою.— Лупіть із мене шкіру собі на чоботи та галіхве, та й дітей моїх разом із шкірою моєю забирайте! Заберіть їх од мене, щоб я не бачив, як вони вмиратимуть голодною смертю.

Стоятиме, дивитиметься, як шукатимуть хліб. Як нишпоритимуть у хаті й поза хатою, довбатимуть долівку, колупатимуть замерзлу землю щупами і як таки знайдуть оту старанно приховану яму.

— Так нема, кажеш, хліба?

І не вимовить дядько більше ні слова. Голоситиме жінка, кричатимуть діти, а він стоятиме, німий, наче мрець.

І тільки тоді, як запряжуть у його воза його ж кобильчину та покладуть мішки з останнім зерном, як рушать із двору, зірветься з місця, ухопить за рукав бригадира:

— Чим же я теперечки земельку засію?

І такий відчай хлюпоне з його помертвілих очей, така туга нелюдська, що і в бригадира стиснеться серце. І він тихенько, щоб ніхто не почув, спробує утішить хазяїна:

— Не журися, Юхиме: прийде весна — дамо на посів.

— Так нащо ж ви його забираєте?

— Щоб ти його не стравив своїм дітям.

Чуєш, Юхиме, щоб не стравив! І зернини щоб не взяв, коли діти твої ячатимуть роздертими од голоду ротами:

— Тату, їсти!.. Тату, хліба!..

Коли ти, не витримавши отого безнадійного квиління, сам опухлий та синій, мовби й справді обдертий живцем, рвонеш на грудях перепрілу сорочку та й закричиш, моторошно викочуючи очі:

— Нате, їжте мене, тільки вмовкніть!

Перетрусили індусів — узялись за колгоспників. Бо плян є плян, бо його хоч умри — виконай! Бо сам товариш Сталін у своїй доповіді "Підсумки першої п’ятирічки" скаже прямо і недвозначно:

"Партия добилась того, что вместо 500–600 миллионов пудов товарного хлеба, заготовлявшегося в период преобладания

индивидуального крестьянского хозяйства, она имеет теперь возможность заготовлять 1200–1400 миллионов пудов товарного зерна ежегодно".

Ясно, товаришу Твердохліб?

Ясно, товариші сільські комуністи та комсомольці?

Ясно, товариші члени бригад та штабів по хлібозаготівлях?

Не п’ятсот-шістсот мільйонів, а тисячу чотириста мільйонів пудів зерна.

А що це значить?

Це значить, що конкретно Тарасівка має здати удвічі більше хліба, аніж, скажімо, в найбільший урожайний тисяча дев’ятсот двадцять восьмий рік. Виконати та ще й перевиконати! Бо товариш Сталін не міг помилитись, назвавши оту цифру. Товариш Сталін краще нас із вами знає, скільки вродило у Юхима, Петра чи Микити. І нічого розводити гнилий лібералізм, висловлювати різні ворожі думочки, що план нереальний, що зерна не вистачить і на посів, що коли ми до кінця виконаємо та перевиконаємо оцей стрічний, то всі помремо од голоду! Нічого! Бо товариш Сталін ясно сказав, що "...мы несомненно добились того, что материальное положение рабочих и крестьян улучшается у нас из года в год. В этом могут сомневаться разве только заклятые враги советской власти". Тепер вам ясно, товаришу Твердохліб, хто може сумніватися в тому, що селянин, віддавши весь хліб до зернини, заживе ще заможніше й краще?

А ви що зробили? Хто вам дозволив роздати двадцять відсотків зерна колгоспникам на трудодні?.. Мовчите?.. І добре робите, що мовчите! Тож слухайте нас: негайно стягнути весь незаконно розданий хліб, зарахувати і той, що колгоспники могли виростити на своїх

присадибних ділянках! Та опечатайте всі млини до вивершення хлібозаготівлі...

Їдьте й виконуйте. Та почастіше читайте товариша Сталіна!

І знову затрусилося село в заготівельній лихоманці. Тепер уже не розбирали: колгоспник ти чи індус — мели підряд. Рили землю щупами, лазили по горищах, розвалювали комини й печі. А вночі, нашорошивши вуха, прислуховувалися: чи не загупає де ступа? Чи не порипують саморобні, потаємно зроблені жорна?

Під лемент, під стогін, під голосіння виконала Тарасівка і цей плян. Виконала, як писали, із честю: не лишила для себе й зернини. Виконала та й заспівала од щасливого життя веселих частівок.

Про батька народного, про Сталіна рідного:

Сидить Сталін на лугу,

Гризе кінську ногу:

— Ах, какая гадіна —

Советская говядіна!

Про заможне життя:

На воротях серп та молот,

А у хаті смерть і голод,

А на хаті один куль,

І то кажуть, що куркуль!

Про багаті колгоспні трудодні:

Сидить дід на рядні,

Заробляє трудодні:

— Трудодень, трудодень,

Дай, бабо, хліба хоч на день!

Дай, бабо, дай! Підтримай охлялого діда, не дай померти хоч до весни, щоб він устиг засіяти поле отим он зерном, яке зберігається в колгоспному гамазеї. Бо що ж ти, бабо, їстимеш, як у діда не вистачить сил вийти в поле, коли скреснуть сніги та прогріється рілля? Що ти, бабо, жатимеш, як не махне дід рукою так, щоб зерно сипалось рівномірно поміж пальцями, і як із щедрої його руки та не проросте ота пашниця, що несе людям життя?

Дай, бабо, дідові їсти! Нагодуй хоч лободою, хоч дубовою корою, якщо не маєш нічого поживнішого, та й виходь разом із ним зустрічати весну.

Он вона йде, пригріта, обласкана сонцем, закосичена квітами, обспівана птахами.

Тільки чому ж вона така несхожа на попередніх юних посестер своїх? Де подівся веселий усміх, ясний поблиск очей, гарячий рум’янець, молодий гнучкий стан, легка пружна хода?

Суне столітньою бабою попідтинню, ледь переставляючи колодками набухлі ноги, простягає висохлі руки, розтули страшного чорного рота і замість мелодійного голосу виривається передсмертний хрип:

— Їстоньки... Їсти...

І птахи боязко облітають її, і віти осипаються з її спопелілих, скуйовджених кіс.

Бреде весна од села до села в марній надії розжитися хоч шматочком їстівного. Підповзає до хати, що в ній живе Твердохліб, чіпляючись за стіни, за лутки, спинається на ноги та й припадає помертвілим лицем до чорної шибки Вона вже й не просить, а лише чекає тупо й покірно, що, може, хоч тут подадуть хоч крихітку хліба.

— Володю!.. Володю!..

— Га?.. Що?..

Володька одриває од подушки важку голову, сонно кліпає в темряву.

— Там хтось під вікнами товчеться...

Повернувсь обличчям до вікон, прислухався: мовби нікого. Минулої ночі заповзли двоє в двір, вийшов уранці, а вони уже мертві.

— Ніхто там не ходить. То тобі вчулося. Спи.

Та тільки поклав на подушку голову, тільки став засинати, як у самісіньке вухо Марусин переляканий шепіт:

— Володю, хтось таки ходить!

От ти біда!

Володька неохоче сповзає з постелі, натягає штани.

— Ти ж хоть нагана візьми.

— Ладно.

Поліз під подушку, дістав важкий пістолет. Босоніж пішов у сіни. Постояв, прислуховуючись,— мовби нікого. Тихенько відсунув засув, прочинив двері, виставив пістолет, за ним — голову.

Місяць уже зайшов: незабаром світатиме. Раніше, саме в цей час, співали б півні, а тепер стоїть цвинтарна тиша: порізали півнів, поїли курей. Село лежить, наче вимерле, і моторошно мерехтять у небі зірки, зціджуючи на землю рештки нужденного світла. І в тому тьмяному світлі, в непевному тому мерехтінні повзають голодні тіні. Шамотять попідтинню, попід хатами, простягають до дверей опухлі руки.

— Хто там?

Мовчання.

— Хто там?!

Завмерло — і не дихне.

Затиснувши в руці пістолет, Володька вийшов надвір. Походив по двору, постояв — нікого.

Повернувшись до хати, з досадою мовив дружині:

— Причується, та й не даєш мені спати. Прислухалася б поменше.

Навпомацки знайшов кухоль, напився води. Засунув пістолет під подушку, скинув штани, ліг.

Та заснути більше не міг. Кожним нервом відчував: Маруся не спить. Повернувся до неї, мовби ненароком торкнувся рукою обличчя. Так і є — плаче.

— Знову плачеш?

Мовчить, ковтає сльози. Володьці німий отой плач — ніж гострий у серце! Краще б вона ридала уголос.

— Ну, що мені лишалось робити? Скажи, що я мав робити?

Ні слова у відповідь.

— Я ж не міг інакше!.. Не міг!.. Тобі це понятно?

Від синового голосу прокинулася мати. Зашамотіла на печі, зазітхала: "О-хо-хо!" Мабуть, хрестилась. Молилась до бога, щоб послав у їхню хату спокій та мир, одвів голодну смерть, яка бродить од хати до хати, душить людей.

Та миру не було. Не було у цій хаті спокою.

Ось заплакав і син. Маруся кинулась до колиски, взяла дитину до себе. Син відразу ж замовк — засопів, приплямкуючи, а згодом заскрипіла колиска, поплив у темряві Марусин голос:

— А-а-а... А-а-а...

І в тому "а-а" більше болю, аніж утіхи, більше сліз, аніж усміху.

Тільки — що ж він міг удіяти?

Як переконати дружину, що він інакше не міг? Не міг, хоч у самого розривалося серце!

Коли зайшов до сільради Марусин батько — опухлий, налитий мертвою водою, коли став посеред кімнати та й повів на Володьку вилудженими, виссаними голодом, білими, як у мерця, очима, його, Твердохліба, аж стисло за горло. Сидів поруч із Нещеретом, теперішнім головою сільради, і на схудлому обличчі його заятрився жаль до тестя.

— Хлопці, поверніть квасолю!

Нещерет засовався так, наче його вкололи у спину. Звів брови жалісливим дашком, глянув на Твердохліба:

А мо’, віддамо?.. Скіки там тої квасолі — мішок, а все ж якось дотягнуть до нового.

— Володю, сину, оддай!.. Стара уже й голови не зведе...

Ще трохи, й піддався б Володька. Наказав би комсомольцям оддати квасолю, відібрану на посів. Та відразу ж подумав, що досить поступитись, як у селі одразу ж про це взнає і старе й мале. "А-а, тестеві так, бач, повернув, а нас живцем обдирає! Он воно яка Совєцькая власть!.." І закам’яніло обличчя Володимира Твердохліба, і він, ковтнувши судомно слину, відповів якомога голосніше, щоб почули не лише тесть та Нещерет, а й оті, що стояли в сусідній кімнаті:

— Квасолю у вас забрали правильно... Повертати не будемо...

Тесть більше й не просив. Здавалося, що він лише хотів виконати неприємний для нього обов’язок, зовсім не цікавлячись наслідком мандрівки до сільради. Мовчки повернувся, пішов, ляпаючи підошвами

по підлозі. А Володька дивився уже не слід тестеві, а на те місце, де він стояв. Там, залиті сукровицею, виразно чорніли сліди босих ніг…

Ні тесть, ані теща вже не провідають ані свого зятя, ні своєї дочки: померли. В один і той же день, саме на паску. Похристосувались із отією безрогою, що не минає старого й малого.

Володька все зробив, щоб поховати їх по-людському, Чужих, тих просто підбирали на вулицях, везли на кладовище та й скидали до спільної ями. Скидали і поливали зверху вапном. Бо поки не накидають повну яму, не прикидають землею. Тестя ж і тещу Володька поклав у дві домовини та й провів їх у останню путь.

Нічого не сказала йому Маруся, коли дізналась про квасолю. Ні слова. Тільки плакала мовчки та стала як тінь,

Ех, життя, будь ти неладне!

Чи він же хотів, щоб отак мерли люди? Чи думав про це, вигрібаючи хліб по селу? Вигрібаючи до зернини, аби тільки виконати отой стрічний план, узяти на буксир сусіднє село, що ганебно провалювало хлібоздачу. Де жінки врешті-решт вдалися до контрреволюційної акції: перейняли хлібну валку, кинулись під копита коней, під колеса та й розтягли увесь хліб по дворах. І чого тим добились? Наїхали судді, наперлось міліції та й ну судити-рядити: кого у тюрму, а кого й до Сибіру. Хліб забрали все одно, підмели і городину, і тепер у тому селі ще гірше, ніж у Тарасівці.

Він, Володя, хотів же як краще. Переконував колгоспників (індусів не жалко, індуси хай собі подихають!), що видаватимуть пайки. Сам Митрофан Онисимович запевнив у цьому.

А потім той же Митрофан Онисимович вимагав категорично, щоб зібрали ще й на посів. Щоб засіяли все, не лишили і клаптика. Стукав по столу кулаком, строго наказував:

— Імій в виду: зірвеш посівну — з партквитком розщитаєшся! Та панікьорські настроєнія брось! Їдь і виконуй!

І Володька виконував. Стиснувши серце, зціпивши зуби,— виконував. Сам добре знав, сам розумів: не засіяти цього року — пропаде вся країна! Буржуй же, він тільки того й чекає, щоб ми підупали. Вистояти! За будь-яку ціну вистояти! Ціною будь-яких жертв.

Бо класова боротьба, Володю, без жертв не буває. Вона найнещадніша. І немає в ній місця ні сльозам, ані жалю. Читай про це в товариша Сталіна. Читай і засвоюй.

Він-то читає. Він-то засвоює. Тільки не може переконати у цьому Марусю. Відсталу, занехаяну в політичному розвиткові дружину свою.

Ні, він таки не засне! Та вже й ранок тулиться оно блідим лицем до вікна. Отже, пора вставати.

Поснідавши благенькою затіркою, Володька виходить надвір. Одяг на ньому чорний піджак, галіфе, чоботи. Парабелум при боці. На випадок класової сутички.

Галіфе підшите жовтою шкірою — щоб не протерлося, коли сідає в сідло.

— Ото свою на засіданіях різних протер, дак тепер нашив телячої,— тихцем сміються дядьки. Тихцем, щоб не почув. Бо давно вже минули ті часи, коли Твердохліба звали просто Володькою. Тепер же — тільки Даниловичем. Та й то, забачивши ще здалеку, пошвидше шапку із голови.

Навіть дід Хлипавка і той позбувся панібратства у стосунках із головою артілі.

Ось і зараз, угледівши начальство, виходить із-під комори, де зберігається зерно на посів, борошно для трактористів та на гарячі обіди для тих, що працюють у полі. Зняв шапку із голови, і одразу стало видно, що не об’їдається дід: волосся зовсім геть облізло, очі блищать, як у хворого.

— Здравія желаю!

Володька замість відповісти на привітання похмуро запитує:

— Все гаразд?

— Та вроді б усе,— надіває шапку дід.— Одно тіки безпокойство: лізуть і лізуть. Хоть ровом обкопуй.

— А ви їх одганяйте! На те ж ми вас тут і поставили, щоб не лізли.

— Та я вже й усовіщаю, і кийком на них замахуюсь, дак, хіба ж вони що понімають! Лізуть і лізуть, як ті, прости господи, миші. Удень ще нічого, а вночі аж мурахи поза спиною бігають: то там шелестить, то звідти повзе. Ще колись отак і придушать. Як отого сторожа, що на кладовищі...

— Доведеться вам виділити рушницю,— вирішує Твердохліб.

— Та з ружжом, воно, конешно, веселіше,— погоджується дід.— Тіки ж їх і стріляти не треба: самі оддадуть богові душі до ранку. От сьогодні ще шістьох підібрали...

— Наші?

— Чужі... Наші чого будуть лізти? Наші й так знають, що все одно не вийде нічого...

— Ну, годі,— перебиває діда Володька.— То ви тут пильнуйте.

Та тільки відійшов, як Хлипавка вслід:

— А що я хочу спитати!

— Що там іще?

— Дєтішки вдень до комори збігаються — одбою нема. Пробують у щілини борошенця дістати... То їх тоже з ружжа, чи як?

— Ну, ви, діду, киньте! — спалахнув Твердохліб — Робіть, що наказано, а будете насмішечки строїти — враз із колгоспу потуримо!

— Та я ж що, я для інтересу. Звиняйте, якщо не так.

Та до комори — подалі од біди. Бо й справді візьме і вижене. А що йому, довго? Його влада, його й сила.

Тільки ж і в діда серце не з каменю.

"Тобі добре лежати біля жінки та давать указанія, а постояв би ти отут хоч одну ніч і... Лізуть і лізуть, мов на приманку... Хоч кричи, хоч лай — не помагає нічого. Якби не одганяв та не одпихав, то й стіни погризли б..."

І замалим не плачучи, кричить дід у глуху, повну шелесту й руху темряву:

— Ну що ви од мене хочете?.. Я сам ось опух!..

Не задріма до самого ранку.

А коли він заятриться на сході, блідий, нужденний, безсилий, обходить дід Хлипавка свіжих "упокійників". "Як же вас, нещасних, і звали? Як вас пом'януть перед богом?"

І кричить, трясучись од безсилого гніву, коли вже пізніше їздові почнуть їх скидати, як дрова, на воза:

— Що ви, сучі діти, робите?! Чи у вас серця немає, чи вовчиця вас народила, що отак із людьми обращаєтесь?!

"Гине світ, гине! Плодиться у ньому звірота, що не має ні жалю, ні совісті... І кому це треба: морити люд голодом? Кому?"

Стоїть дід Хлипавка, поклавши на костур висохлі руки, дивиться услід підводі з покійниками. Зморгує червоними, пропеченими сумом, виповненими гірким нерозумінням очима.

Тільки тоді, як починає пригрівати сонце, як з'являються на вулицях люди, трохи легшає на серці у діда: є з ким перекинутись словом. Стрічати їх "добрим ранком", цікавитись, хто куди йде.

Ось, для прикладу, навчителька Світлична. Вийшла із двору Миколи Приходька, який повернувся, щитай, із Сибіру, а зараз, мабуть, і не радий, що вернувся. Темна хустка, стара спідниця й босоніж. Одразу видно, що не до школи зібралася, а в поле — на буряки. Он і сапка через плече. Пополе десь до години, от і наллють миску затірки, от і протягне якось до наступної миски.

"Тіки чомусь ота затірка не йде тобі, небого, на пользу. Бач, як схудла. Тільки очі й блищать. Гай-гай, та в тебе ж голубонько, уже й ноги попухли! Тож ти так важко ідеш?"

Здіймає шапку, вітається ласкаво:

— Доброго здоровлячка, Олексіївно! На поле направились?

— На поле,— всміхається блідо й ніяково Таня: їй соромно своїх босих ніг. Але що ж поробиш, коли понабрякали так, що ледь в черевики ввіпхнеш. То як тільки вийде із школи, так і роззується одразу ж...

— А діточки сплять?

— Сплять.

— То хай собі сплять на здоровля. І ви щасливі ходіть.

Таня дякує і йде собі далі. Поспішає, щоб встигнути виробить норму. Бо ще задовго до обіду від села на бурякову плантацію потягнуться діти. Всі, як одне, з мисочками, з ложками. З обдутими від лободи, від полови, од шкаралущі картопляної животами. З неприродно великими очима на загострених обличчях, з голодними, обкиданими старечими зморшками ротами. Вони сходитимуться до польового табору, де у великому казані доварюватиметься затірка, і, постававши оддалік, терпляче чекатимуть, поки їх матері закінчать роботу та зійдуться на обід. Чекатимуть мовчки. вдаючи навіть, що їх мало обходить отой великий казан, у якому булькає, парує затірка.

А коли матері поділяться з ними своєю нужденною пайкою, жадібно сьорбатимуть гарячу страву, і не треба буде потім ні мити, ні витирати мисок та ложок: вилижуть до сухого, до гарячого блиску.

Танині ж сини не виходять у поле: строго-настрого заборонила покидати двір. Була налякана чутками, що уже крадуть та ріжуть на м’ясо дітей. Тож вони зустрічали щоразу її коло воріт.

Несла затірку в полив’яному горнятку — бігла із поля додому. І зовсім не тому, що боялася запізнитись у школу: всю дорогу боролася з

спокусою хоч попробувати, хоч сьорбнути звабно духмяніючу страву. Боялася, що тоді не зупиниться, поки й покажеться денце.

Ще здалеку бачила синів: Андрійка та Юрасика. Стояли коло воріт, тримаючи кожен по ложці. Особливо великою здавалася та ложка в Юрасика: він беріг її поза всякі цяцьки, не розлучався з нею весь день, навіть на ніч клав поруч з собою.

Дочекавшись матері, Юрасик одразу ж хапався за хустку, що в неї було зав’язане горнятко, та так до хати і йшов.

Ще паруюча затірка розливалася у три миски: Юрасикові — найбільше, Андрійкові — менше, мамі — ще менше. Старший син уже ходить до школи, він там ще одержить тарілку пшоняної каші — гарячий сніданок. Меншому ж більше не дістанеться нічого. Крім млинців із цвіту акації, сухих та гірких, що розсипаються ще на сковороді, та юшки з картопляної шкаралущі: приволікла крадькома Тетяна із свиноферми цілий мішок.

Сьогодні принесла Тетяна замість затірки галушки. Поділивши їх поміж синами і трохи поївши сама, взяла обох за руки та й пішла до школи: Андрійко теж ходив у другу зміну, Юрасика ж не хотіла лишати вдома. Тож одсилала його на задню парту, і він сидів тихо, як миша. Та й усі діти давно уже стали тихими та млявими: сиділи апатично за партами, не бавились на перервах. Лише голод світився у їхніх очах, розливався синюватими тінями.

І сторожці бабі Наталці не треба їх уже зупиняти під час перерви, кричати своє "видумей" ("Видумей, я навчительці скажу!"). Баба Наталка сама ледве рухається, виссана голодом так, що лишилися шкіра та кістки. Обличчя стягнулось у кулачок, рот запав, і зуби, здається, вже викришились. Підіпре тільки щоку рукою та й тужить без слів:

— Та що ж воно, Олексіївно, коїться? Та хоть би ж дітей пожаліли! Діти вимруть — хто же на оцій земельці й ходитиме?

Що Тані відповісти на це? Що вона знала проста сільська вчителька, про думи і наміри отих мудрих народних вождів, яким край треба було влаштувать голодовку? Вона тільки бачила, як страждає і гине народ, і, приголомшена, розгублена, ніяк не могла зрозуміти, для чого це все.

Однак мовчала, настрахана. Не ділилася своїми думками ні з ким, боячись, що за будь-яке слово, за перший же необережний вислів її оголосять куркульським, петлюрівським чи ще якимось агентом та й потурять з роботи,

А тоді уже — смерть. Неминуча, жорстока, голодна, і їй, і дітям її.

Тож вона мовчатиме. Весь вік свій мовчатиме, до могили мовчатиме, боятиметься і тремтітиме всеньке життя. Мовчатиме навіть тоді, коли всі заговорять, не вірячи, що це — всерйоз, що це — надовго. І коли їй діткнуть отим боязливим мовчанням, вона відповість:

— Я вже налякана так, що і в могилі жижки труситимуться.

Тож Таня не каже нічого на бабин плач, безслізне тужіння оте, а мовчки проходить мимо.

І не лишається бабі Наталці нічого іншого, як, повернувшись із школи додому, виливати перед дідом свою розпуку:

— Та що ж воно, старий, на світі білому коїться?

Але й дід Хлипавка мав на думці щось інше, аніж пусті балачки із старою.

Зупинив якось Нещерета, став допитуватись, хто теперечки у Росії найголовніший.

— Хто, Петре, у нас теперечки за царя?

— Ну, Сталін. А що?

— Та нічого. То я так спитав, для інтересу.

Отже, Сталін. Чий портрет висить у сільбуді.

Вождь, навчитель і батько.

Далеченько ж ти, татуню, забрався од діток своїх, далеченько. Сидиш і не бачиш, як слуги нерадиві й лукаві твої нищать і душать твоїх, тату, дітей. Отак "колхозом" — та на той світ.

Та хіба ж це, тату, порядок?

Дід Хлипавка глибоко переконаний, що Сталін нічого не відає. Що досить добратися до нього, розкрити йому очі, як він одразу ж заступиться за свій народ. Накаже нагодувати його і зігріти.

І він таки добереться. Добереться та й упаде йому в ноги.

— Порятуй, батюшко, мою Україну, бо лишаться од неї самі хрести та могили!

Тож дід Хлипавка збирається в далеку дорогу, в Москву.

Не говорить про це ні Твердохлібові, ні Нещеретові — ще не пустять. Попросив лише, щоб когось іншого поставили сторожувать гамазей. Поклав у торбу два кружала макухи, три пригорщі сухарів: берегли із

старою на чорний день, коли вже зовсім стане непереливки. Сказав бабі Наталці:

— Ти вже, Наталю, якось переб’єшся. Не за себе ж іду — за весь народ.

— Та коли ж ти повернешся? — затужила баба Наталка.— Та тебе ж у чужій стороні і ворони по кісточках розклюють!

— Таких старих та несмачних і вороння клювати не стане,— пожартував невесело дід.

І стояла баба Наталка коло воріт, і дивилася услід дідові, і печально думала, чи доведеться ж іще побачитись на оцьому світі.

Не доведеться.

Бо прокинеться якось баба Наталка посеред ночі від того, наче її хтось позвав. Тихенько та ласкаво, як кликала мати-покійниця ще у дитинстві. І зрозуміє баба Наталка, що то кличе смерть. Прослизнула непомітно у хату та й стала над її головою — схилилася чорною тінню.

— Господи, не забирай мою душеньку! — стала молитися баба Наталка.— Дай дожити до ранку. В мене ж долівка не метена, в мене ж і хата не мазана. Та мені ж соромно буде і в труні в отакій хаті лежати!

І змилосердиться бог, і накаже смерті одступитись од баби. І як тільки світанок зіпнеться на тонюсінькі ноги та й заковиля по землі, несучи поперед себе обдутий живіт, зведеться баба Наталка, розведе глину і крейду, заходиться біля хати. Побілить старанно стіни, обведе червоною вохрою призьбу, помаже долівку. А потім запалить у печі, нагріє воду, скупається і, нарядившись у нову сорочку, ляже в постіль. Ляже, схрестить на висохлих грудях легкі свої руки:

— Отеперечки, смертонько, йди!

І смерть знову підступить до неї. Схилиться над бабою, погойдуючи прозорим обличчям, глухо спитає:

— Що ти, бабо, в останню хвилину хотіла б?

Пожує баба беззубим ротом своїм, несміливо попросить:

— Хотіла б я, смертонько, скуштувати білого хлібця.

Похита смерть головою: нема в неї хліба.

— Тоді хоть пшоняної кашки.

Знову похита смерть головою: пожер голод і кашу.

Що ж, нема, то й нема: баба помре і без цього.

— Попроси ще чогось! — сказала у відчаї смерть.

Поворушить баба безкровними вустами, подивиться добрими очима:

— Не сушися, голубонько, не край свого серця: мені вже нічого не хочеться.

Обережно вийме смерть бабину душу з висушеного голодом тіла, погасить, прикриє повіками очі на вощаному обличчі та й вийде навшпиньках.

І лежатиме баба Наталка, упокоєна, затихла навіки посеред прибраної по-святковому хати, що сяятиме під ласкавим сонцем

великодньою писанкою. Розмалював її добрий маляр у чисті, у веселі кольори та й покотив у зелену траву, у залиті білим цвітінням сади…

А дід Хлипавка мандрує тим часом залізницею у далеку північну столицю.

До Харкова поміг добратися син: упросив знайомого кондуктора з пасажирського поїзда, і дід паном їхав у службовому купе. У Харкові ж кондуктор сказав:

— Далі добирайтеся вже, дідусю, самі. Сходіть на товарну станцію, спробуйте сісти на товарняк, що йде на Москву.

Подякувавши, дід забрав свою торбу та й рушив на станцію.

Три дні і три ночі намагався дід попасти на поїзд, що їхав у бік Москви. Три дні і три ночі лазив по коліях, ховаючись од міліції, що голоси порвала, свистки просвистіла, розганяючи голодних людей.

— Р-р-разойдісь! Ану, гетьте отсюдова, а то враз у тюрму!

Але що їм тюрма? Що таке тюрма оцим усім людям, які у вогонь полізуть живцем, на дно океану пірнуть, аби тільки дістати хоч скибочку хліба! Які сповзаються до залізниць із голодом виморених сіл і, роздираючи порожні роти, день і ніч кличуть не докличуться єдиного бога:

— Хлі-і-ба!.. Хлі-і-ба!..

А тут іще чутка. Уперта чутка про те, що у Москві хліб продається без карточок: скіки хочеш, стіки й бери, аби лишень гроші. А хто і без грошей добереться — все одно не пропаде: раз є тамечки хліб, то буде і милостиня.

І люди лізли на колії, штурмували вантажні вагони, і часто-густо бувало, що наб’ється на якусь платформу добрий десяток дядьків, принишкне, замре, щоб ніхто не помітив та не зігнав, діждеться, поки рушить поїзд, а тоді вже зашепоче радісно: "Поїхали". Радітимуть, як малі діти, а того і не відатимуть, що їдуть вони не в червону столицю — в зворотному напрямі, у ті самі краї, звідки вирвались, як із пекла.

Дід Хлипавка не потрапив на такий поїзд: дідові повезло. Якийсь залізничник, змилосердившись над старим, шепнув, щоб ішов на сортувальну, там лаштуються ешелони на Москву. І по довгих поневіряннях вдалося-таки дідові здертися на дах одного з товарних вагонів, де вже лежали отакі, як він.

Вирушили аж увечері. Цілісінький день пролежали під гарячим сонцем, як на сковороді. Двоє не витримало — померло. Їх хотіли тут же зіпхнути, та вчасно схаменулися: побачать мертвих, знайдуть і живих. Скинуть хай уже за містом.

Коли поїзд, вирвавшись із міста, помчав у степові притихлі сутінки, люди трохи повеселішали. Заворушились, загомоніли. Особливо вже уночі, щоб не заснути та не скотитись із даху. Не бачили одне одного, чули тільки голоси. Та іноді хтось закурить: жевріє в нічній пітьмі вогняна цяточка, то розгораючись, то згасаючи під подувами вітру. Жевріє, як надія, що живить оцих всіх людей.

— Хоть би хоч доїхати!

— Доїдемо. Найстрашніше — позаду.

— Дядьку!.. Гов, дядьку!.. А то правда, що там крамниці од хліба тріщать?

— Тріщать, та не для нас.

— А знаєте, люди, на чому ми їдемо?

— На залізниці.

— Дурний твій тато на залізниці їде! На хлібові, от на чому!

— На хлібові? — заворушились довкола.

— Бре?..

— От вам хрест святий — на хлібові! Казав мені отой залізничник, що посадив. Оці всі вагони набехкані нашою пшеничкою, весь шалон...

Затихли: повірили. Принюхались: голодно, жадібно.

Згодом загомоніли знову. Сусід, що справа, спитав:

— За насущним, дідуню?

І коли дід Хлипавка сказав, що ні, не за насущним, не повірили.

— А за чим же ще?

— За порятунком усього народу.

Вислухали діда мовчки, уважно, не перебиваючи.

Задумались.

— Що ж, дідусю, щасти вам!

— Та ви перелазьте сюди, до середини! А то, не доведи господи, ще упадете...

За ніч померло ще двоє. Особливо довго вмирав один. Все марив якоюсь Оксаною, просив у неї хліба.

Потім затих.

Наївся...

Перехрестили, зіштовхнули з похилого даху в чорну розвихрену прірву, що завивала хижо, ще міцніше тулилися один до одного: "За ким тепер черга?" Кожен німо волав: "Не мене, боженьку! Не мене! Мене ж діти чекають!"

На якійсь станції, вже вранці, довго стояли. Прислухалися, принишклі, як ходили внизу, стукотіли під вагонами молотками, перегукувалися, лаялись. Врешті вагон під дядьками хитнувся, спершу повільно, потім швидше і швидше попливли станційні будови, обсаджені тополями,— хутір Михайлівський лишився позаду.

— Оце вже, хлопці, й Росія.

Дехто аж на коліна став, щоб роздивитися краще, яка ж то вона. Та згодом розчаровано ліг: нічого особливого. Ті ж самі поля, хіба що все частіше трапляються ліси та переліски, такі ж, як і скрізь, люди, тільки села якісь незатишні та невеселі: чорні немазані хати не потопають у вишневих садах, не визирають білими стінами.

— Дядьку!.. Та дядьку!.. А чого у них хати такі чорні?

— Бо вони чорний хліб їдять.

— Ну-у-у...

І трохи згодом жалісним голосом:

— Я і чорного поїв би...

— Потерпи, ось доберемося до Москви...

До Москви, до Москви, до Москви... А вона зустрічає енкевеесівськими заставами ще на під’їздах, стягає, голодних, із вагонів, платформ, набиває в порожняки та й турить назад: не хоче Москва приймати таких гостей!

Дід Хлипавка встиг завчасно злізти з вагона — та шамоть, шамоть у кущі.

Просидів до вечора. А як стемніло, вирішив добиратися пішки. Вибрався на колію та й пошкандибав на світло, що розливалось на півночі, розтікалося вгору і вшир.

Так і добрався б дід Хлипавка до Москви, до товариша Сталіна і вкляк би перед ним на коліна, коли б не річка, не міст через неї і невмолимий вартовий на отому мосту. Клацнув затвором гвинтівки, завернув діда назад:

— Топай, дєд, топай! Здєсь запрєтная зона!

І потопав дід Хлипавка назад на Вкраїну.

Довго йшов полями, лісами, вузькими і широкими шляхами, через села, містечка й міста і не роздивлявся, не запам’ятовував, щоб розповісти удома: давно уже вигоріла цікавість у його збляклих очах.

І мучила діда совість, що він так і не спромігся дістати для своїх людей порятунку.

Гризла за серце, підточувала і так підточені сили.

Одного ранку, ледь добравшись до якогось райцентру, ліг дід посеред площі під стовпом із чорним репродуктором — помирати.

Підмостив торбу під голови, склав на грудях руки, звернувся в думках до бога, вимолюючи прощення всіх вольних і невольних гріхів. І тільки дід закінчив молитву, тільки склепив повіки, щоб не бачити, як безрота вийматиме душу, як у нього над головою затріщало, захрипіло, і бадьорий металевий голос привітав діда з добрим ранком.

— З добрим ранком, товариші!

А била б тебе лихая година! І померти спокійно не дадуть!

Дід Хлипавка, хотів він того чи не хотів, вислухав бравурну музику, вислухав і останні новини. А потім голос у репродукторі змінився, і вже жіночка прощебетала:

— А тепер послухайте нарис про щасливе заможне життя українських колгоспників.

В репродукторі наче прокашлялось, потім іще один голос, тепер уже чоловічий, почав:

— Колгоспне село живе, міцніє й зростає. Почесна праця дала буйні сходи, прекрасні хліба, що ховають у свій плодючий масив колгоспника на весь зріст. Вони, хитаючись повними, ще зеленими процвітами в такт із веселим, живучим, щасливим обличчям колгоспника, запевняють:

— Буде добрий урожай!

А від цього, як сказав наш вождь і навчитель товариш Сталін, колгоспники піднесуться ще вище, з середняків стануть ще більш заможними...

І не витримав дід отакої безсоромної наруги над правдою: застогнав, підвів голову, побачив міліціонера, що якраз підходив до нього.

— Синку, будь добрий! Заткни оте гавкало, дай хоть померти спокійно!

Отак замість того, щоб стати перед суддею небесним, представ дід перед іншим, земним. І стояв за ним не ангел-хранитель, а отой міліціонер, що приволік од стовпа та підтримував, аби не впав.

— Говорив, діду, контрреволюційні слова?

— Та як же, чоловіче добрий, було змовчати, коли воно бреше й не червоніє!

— Отже, говорив... Пишіть: підсудний визнав, що займався контрреволюційною агітацією проти колгоспного ладу.

І спровадили діда за грати.

За якісь пару тижнів оклигав дід Хлипавка у "казьонному домі на казьонних харчах". Годують же нічого, ще й роботою не морять: поставили прибирати у камері. Можна було б жить — не тужить, так не давала спокою думка про власне село, про земляків, які пухнуть з голоду. І по довгих роздумах, після того, як розпитав, чи по всіх в’язницях отак годують, вициганив дід клапоть паперу та й упросив одного в’язня написати листа у Тарасівку.

— Що ж, діду, писати?

— Пиши, сину, так... "Драстуйте, хто лишився живий, кланяється вам дід Варивон... Так що я до товариша Сталіна не добрався, не пустили, хай як побачимось, розкажу, а теперечки сидю у тюрмі. Тіки ви цього не лякайтесь, тут не погана житуха, начальство не б’є, обходітельне,

кожному дають пайку хліба і три рази кандьор... Тож слухайте, люди, що я вам пораю: поки іще живі, кидайте все та рушайте в Хоролівку альбо в Полтаву. Та лягайте під стовпи, на яких висять радіва, і лайте оті радіва на всі заставки. Набіжить міліція та й потягне до суду. А звідтіль уже пряма дорога в тюрму. Тіки ви того не бійтеся, дорогі мої земляки, бо нинько по тюрмах тіки й можна врятуватись, а так усюди голодовка й розор..." Написав?.. А теперечки передай уклін од мене моїй старій — бабі Наталці — та й запечатуй...

І був запечатаний отой лист і посланий на Полтавщину, в Тарасівку. І довго по тому питався дід Хлипавка, коли прибували нові в'язні:

— Тарасівських нема?

— Людоньки добрі, не стрічали тарасівських?

Та й журився тим, що, мабуть, не послухались його земляки.

І не знав дід, що баби Наталки вже немає на світі. Не відав дід і того, що йому вже не судилося побувати у рідному селі, побачити земляків: смерть, що відступилася од нього на площі, злякавшись міліціонера, розшукала його і в тюрмі.

Чи то задрімав вартовий, чи обмарило, тільки не помітив він, як шаснула мимо висока худа жінка з косою за плечима. Пробралася у сонну в’язницю та й пішла із камери в камеру, шукаючи діда.

Знайшла нарешті і, не зволікаючи, махнула над сонним косою. Махнула, зітнула перестиглий колос життя та й підхопила, щоб не впав на цементну підлогу, щоб не просипалась жодна зернина недожитих ще днів.

Отак і помер дід Хлипавка легкою смертю, і ми проведемо його в останню дорогу. До найглухішого закутка на містечковому кладовищі,

де з давніх-давен ховають жебраків, бродяг та арештантів. До наспіх викопаної могили.

Кинемо донизу жменю глини: "Земля вам, діду, пухом!", постоїмо, схиливши голову, над безмовним горбиком та підемо геть потихеньку, думаючи вже не про діда Хлипавку, а про ту людину, до якої дід ніс чисте серце, велику надію, гарячу молитву за весь свій народ, а вона безжально відштовхнула його од себе. Думатимем про жахні злочини, які вона зробила і зробить, про ріки крові, океани страждань, якими вона затопить підвладну їй землю, і про те, що вона, та людина, слава богу, не вічна, а вічний народ, до якого вона приссалася. Що настане час, і смерть зітне розбухлий од чорної крові бридкий колосок та й відштовхне, гидуючи, ногою од себе...

Отут ми й зупинимось та й запитаємо прялі, яка суче нитки людських доль:

— І ця людина уникне кари? Сховається од страшних своїх злочинів у могилу?

І подумаєм одразу ж про Бога.

Що коли його немає, то треба вигадати, аби ота людина не уникла суду.

Хай зійде Бог на небесний свій трон та й вислуха діда Хлипавку.

— Як же я його судитиму, як він іще не помер?

— А я, Боже, пожду.

— Ну, жди, живи поки що в раю.

Живе дід у раю — знудьгувався без роботи. Пішов знову до Бога.

— Дай мені, Боже, роботу, бо я занудився до краю.

— Яку ж тобі роботу дати?

— Дай мені, Боже, плуга й борону, коня чи пару волів, косу, граблі та ще й ціпа. Та виділи клапоть землі.

І дав Бог дідові Хлипавці все, що він просив, і сіяв та жав дід Хлипавка, аж поки не помер Сталін. А як Сталін помер, то покликав їх обох до себе Всевишній та й поставив їх перед собою: діда Хлипавку по праву руку, Сталіна — по ліву.

І стоятиме Сталін, чорний од злочинів, і хлюпотітиме під ним кров невинно погублених людей.

Дід же Хлипавка буде тихий та лагідний навіть у гніві своєму. Не вимагатиме — тільки проситиме:

— Розсуди нас, Боже. Як присудиш, так хай і буде.

І запитав його Бог.

— У чому ти звинувачуєш цього чоловіка?

— Він хотів знищити весь мій народ.

І затупоче Сталін люто ногами, розбризкуючи кров на всі боки:

— Брешеш! Я день і ніч дбав про щастя свого народу! Берія! Берія!

Але дід Хлипавка чавіть не гляне на нього.

— Чим ти ствердиш страшне своє звинувачення? — запита тоді Бог.

— Поклич, Боже, свідків.

Гукне тоді Всевишній ангелів, накаже привести свідків.

Ввійдуть чоловіки й жінки, померлі од голоду в розквіті сил,— страшно буде дивитись на тих жінок і чоловіків.

І буде їх тисяча тисяч.

Зайдуть матері з немовлятами на опухлих руках, і немовлята тягтимуться мертвими ротиками до висохлих грудей, де не буде й краплини молока,— страшно буде дивитись на тих немовлят і матерів.

І буде їх тисяча тисяч.

Стануть перед Богом похилі віком люди, перемішані, переплутані руками й ногами, ще й облиті вапном,— страшно буде дивитись на тих похилих віком людей.

І буде їх тисяча тисяч.

І люди, змучені, закатовані по тюрмах та таборах, стануть перед Всевишнім суддею.

І побачивши їх, жахнеться Бог, затулить очі руками:

— Виведіть геть, я не можу дивитись на них!

Отоді й підступить до нього дід Хлипавка:

— Не заплющуй, Господи, очі, ти ж Бог, а не людина! Ти ж сам нас учиш у святому письмі: хто проходить мимо злочину, той сам стає злочинцем. Хто подасть руку бандитові, той сам стає бандитом. А хто ж нас розсудить, якщо ти одвернешся од нас?

Тоді відірве Бог руки від очей, запитає болісно свідків.

— Хто вас, люди, умертвив? Хто вас замучив?

І вони всі до одного повернуться в бік Сталіна.

— Що ж ти скажеш тепер? — спитає Сталіна Бог.

І мовчатиме Сталін. Тоді повернеться Всевишній до діда Хлипавки:

— Дозволяю тобі, чоловіче, призначити кару оцьому нелюдові.

І відповість дід Хлипавка:

— Не я його родив, не мені його й судити. Сам покарай його, Боже.

І важко задумається Бог. І скаже по довгому роздумові:

— Простіть мене, люди, бо я вам не суддя: нема в світі кари, що зрівнялася б із страшними злочинами цього чоловіка!

Київ, 1966 рік